ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Greek Review of Social Research

Vol 103 (2000)

103 Γ'

Η «ανάπτυξη» των προγραμμάτων ανάπτυξης: Οι βιοτέχνες και η δικτατορία 1967-1974

Σωκράτης Μ. Κονιόρδος

doi: 10.12681/grsr.153

Copyright © 2015, Σωκράτης Μ. Κονιόρδος

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Κονιόρδος Σ. Μ. (2015). Η «ανάπτυξη» των προγραμμάτων ανάπτυξης: Οι βιοτέχνες και η δικτατορία 1967-1974. *The Greek Review of Social Research*, *103*, 27–56. https://doi.org/10.12681/grsr.153

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 20/04/2024 01:21:23

Επιθ. Κοιν. Ερευνών, 103, 2000, 27-56

*Σωκράτης Μ. Κονιόρδος**

Η «ΑΝΑΠΤΥΞΗ» ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΟΙ ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ 1967-1974**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή επικεντρώνεται στη σχέση της «ανάπτυξης» των επίσημων προγραμμάτων ανάπτυξης με το στρώμα των βιοτεχνών κατά τη χρονική περίοδο της δικτατορίας 1967-1974. Για το σκοπό αυτό, αναλύεται η χροιά που έλαβε η έννοια της ανάπτυξης στη μεταπολεμική Ελλάδα. Ακολουθεί η εξέταση της θέσης της βιοτεχνίας στα επίσημα αναπτυξιακά προγράμματα της περιόδου. Η θέση που προδιαγράφεται είναι προς την κατεύθυνση της εξαρτημένης ένταξης στο εκτυλισσόμενο εγχείρημα της εκβιομηχάνισης και χαρακτηρίζεται από το στοιχείο της συνέχειας σε σχέση με την προηγούμενη και την κατοπινή περίοδο. Μία, σε αδρές γραμμές, συνολική εικόνα της πορείας της βιοτεχνίας σκιαγραφεί η στατιστική ανασκόπησή της, ενώ η επικέντρωση στο φαινόμενο της αυτοδύναμα ενεργούμενης εκμηχάνισης των βιοτεχνικών εργαστηρίων αποκαλύπτει τη στάση του βιοτεχνικού στρώματος. Οι βιοτέχνες, απέναντι στην κεντρικά επιχειρούμενη απόπειρα ένταξης-ελέγχου τους, ανταποκρίνονται με το δικό τους τρόπο χρησιμοποιώντας τις κοινωνικές τους προσβάσεις και αξιοποιώντας τις εμφανιζόμενες αρρυθμίες ή/και ευκαιρίες κατά τρόπο άτυπο αλλά μαζικό.

* Ειδικός επιστήμονας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

** Ευχαριστώ τον συνάδελφο Γιώργο Κορρέ καθώς και δύο ανώνυμους κριτές για τις παρατηρήσεις τους. Αφορμή για το παρόν κείμενο αποτέλεσε εισήγηση στο συνέδριο που οργάνωσαν η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, με θέμα *Η δικτατορία - 30 χρόνια μετά*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 10-12 Δεκεμβρίου 1997.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσης εργασίας είναι η ανασκόπηση της σχέσης αυτού που έχει αποκληθεί «ανάπτυξη», όπως αυτή αναδύεται από τα επίσημα κρατικά προγράμματα ανάπτυξης, με τον κοινωνικό και οικονομικό χώρο της βιοτεχνίας και των βιοτεχνών κατά τη δικτατορική περίοδο. Αποσκοπεί στην εξέταση της επίδρασης που είχαν οι κεντρικά προωθούμενες απόπειρες εξορθολογισμού της δραστηριότητας των βιοτεχνών και ένταξής της σε ένα πλαίσιο περισσότερο σύγχρονο-αναπτυξιακό. Ακόμα, επιδιώκει να την αποτιμήσει διερευνώντας και την ανταπόκριση του βιοτεχνικού στρώματος.

Θα πρέπει να σημειώσω πως, ενώ η επικέντρωση στο κείμενο που ακολουθεί είναι στη χρονική περίοδο 1967-74, από την άλλη πλευρά στην ανάλυση της σχέσης υπεισέρχονται έννοιες, ιδεολογικές κατευθύνσεις και πρακτικές οι οποίες προηγούνται και υπερβαίνουν αυτούς τους χρονικούς ορίζοντες. Αυτό συμβαίνει γιατί, ενώ η περιοδολόγηση με βάση τις πολιτικές εξελίξεις αναδεικνύει και απαιτεί την εξέταση των συγκεκριμένων περιόδων που ορίζει, δεν επιβάλλεται στις άλλες τις μη άμεσα πολιτικές εξελίξεις οι οποίες διαθέτουν τους δικούς τους ρυθμούς.[1] Επιπρόσθετα, το χρησιμοποιούμενο αποδεικτικό υλικό δεν ταυτίζεται χρονικά επακριβώς με την περίοδο της δικτατορίας.

Για να διερευνήσω τη σχέση αυτή αναφέρομαι πρώτα στην ευρύτερη λογική της ανάπτυξης της εποχής εκείνης τόσο ως προς τους ευρύτερους όσο και ως προς τους συγκεκριμένους στόχους που είχαν τεθεί μέσα από τα επίσημα αναπτυξιακά προγράμματα. Στη συνέχεια, εστιάζω στο τι προβλεπόταν σ' αυτά για τη βιοτεχνία. Ακολουθεί μια παρουσίαση ορισμένων στατιστικών δεδομένων της πορείας της βιοτεχνίας, εξετάζεται η εκμηχάνιση των εργαστηρίων και αποτιμώνται τα αποτελέσματα των επιδιώξεων του καθεστώτος στη διαμόρφωση των βιοτεχνών. Οπωσδήποτε, η στάση του βιοτεχνικού στρώματος έχει μεγάλη σημασία για τη μελέτη της σχέσης του με την ανάπτυξη. Εδώ ενδιαφέρουν οι παράγοντες που άπτονται του ιδιαίτερου κοινωνικού πλαισίου των βιοτεχνών και οι οποίοι, όπως υποστηρίζω, διαμόρφωσαν την ανταπόκρισή τους απέναντι σε ό,τι η διακηρυσσόμενη ανάπτυξη προέβλεπε γι' αυτούς.

---

1. Ακριβώς, αντιδρώντας ο Γ. Β. Δερτιλής σε τέτοιου είδους απόπειρες προκρούστειας ανάλυσης δηλώνει ότι «η Ιστορία δεν τεμαχίζεται σε επταετίες» (1997, σ. 35-36).

Ο λόγος για τον οποίο επιλέχθηκε η εξέταση των επίσημων (κρατικών) προγραμμάτων ανάπτυξης, παρόλο που δεν είχαν δεσμευτικό-υποχρεωτικό χαρακτήρα (Nugent, 1966, σ. 143· Κουτσογιάννης, 1984), είναι ότι αποτελούν τα βασικά ντοκουμέντα στα οποία σκιαγραφείται σε αδρές γραμμές και οργανώνεται η επιθυμητή πορεία ανάπτυξης της χώρας, και αυτό φαίνεται να ίσχυε τόσο για την περίοδο της δικτατορίας όσο και για τις κοινοβουλευτικές περιόδους. Τα αναπτυξιακά προγράμματα συνιστούν την πλέον έγκυρη –και προσπελάσιμη– έκφραση των επίσημων απόψεων και οπτικής και των κατευθυντηρίων γραμμών πολιτικής, για όλα τα σημαντικά ζητήματα αλλά και αναφορικά με τους βιοτέχνες, αποτελούν δε το μέτρο με βάση το οποίο είναι δυνατόν να αποτιμηθεί τι τελικά πραγματοποιήθηκε.[2]

Να διευκρινίσω ότι με τον όρο «βιοτέχνες» αναφέρομαι σε ιδιοκτήτες μεταποιητικών εργαστηρίων οι οποίοι εργάζονται σε αυτά απευθείας παραγωγικά. Συγκροτούν τη βιοτεχνική τους επιχείρηση μόνοι ή συνεταιριζόμενοι συνήθως με ένα ή δύο ακόμα πρόσωπα. Πρακτικά, ο βιοτέχνης ταυτίζεται με την επιχείρησή του, τη βιοτεχνία. Πολλές φορές απασχολούν στα εργαστήρια συγγενικά τους πρόσωπα, τακτικά δε προσλαμβάνουν μισθωτούς εργάτες χωρίς ωστόσο το ειδικό βάρος της εργασίας των τελευταίων να είναι μεγαλύτερο από τη συνεισφορά σε εργασία των βιοτεχνών και των οικογενειών τους.[3]

---

2. Οπωσδήποτε τα πενταετή σχέδια δεν είναι τα μόνα επίσημα κείμενα τα οποία αναφέρονται στους βιοτέχνες. Υπάρχει ακόμα μια πλειάδα μνημονίων, οδηγιών, σημειωμάτων τα οποία εξέδιδαν οι κρατικές υπηρεσίες οι οποίες είχαν σχέση με τη βιοτεχνία. Δεν ασχολήθηκα με αυτά επειδή η πρόσβαση σ' αυτό το υλικό δεν ήταν εφικτή.

3. Έπ' αυτού δύο σημεία πρέπει να διευκρινιστούν: το ένα, ο *καθαρός* τύπος του βιοτέχνη δεν ανήκει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γιατί, ενώ παράγει εμπορεύματα, δεν εκμισθώνει εργατική δύναμη –ανήκει στην απλή εμπορευματική παραγωγή. Από την άλλη πλευρά, μια ποικιλομορφία ενδιάμεσων μορφωμάτων υφίσταται ανάμεσα στον καθαρό τύπο του βιοτέχνη και τον καπιταλιστή. Το δεύτερο, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας (ΕΣΥΕ) θεωρούσε βιοτεχνικές όσες μεταποιητικές επιχειρήσεις απασχολούσαν έως 10 εργαζόμενους. Αν και η κατάταξη αυτή δεν συμπίπτει με τα όρια της βιοτεχνίας όπως μόλις περιγράφηκαν, παρά ταύτα σε σύγκριση με άλλες κατατάξεις έρχεται πλησιέστερα σε αυτά. Με αυτό το σκεπτικό, και εν γνώσει των υφιστάμενων αναντιστοιχιών και αποκλίσεων, χρησιμοποιούνται τα στοιχεία της ΕΣΥΕ για να δώσουν μια γενική εικόνα των εξελίξεων.

2. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ: ΜΙΑ ΝΕΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ο όρος «ανάπτυξη» εμφανίστηκε στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και σύντομα πολιτογραφήθηκε ως η αναγκαία συνέχεια και επέκταση αυτού που στα τέλη της δεκαετίας του 1940 είχε ονομαστεί «ανοικοδόμηση». Η ανάπτυξη, παρά την ύπαρξη αντιτιθέμενων αλλά και συγκρουόμενων απόψεων, γινόταν γενικά αντιληπτή ως διαδικασία που θα απομάκρυνε τη χώρα, τον «τόπο», από την υφιστάμενη γενικευμένη αποδιοργάνωση και θα την οδηγούσε προς την ανεπτυγμένη-σύγχρονη κατάσταση η οποία δεν ήταν άλλη από αυτή στην οποία ήδη είχαν «φτάσει» οι δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Τόσο οι ασχολούμενοι με τον προγραμματισμό όσο και άλλα πρόσωπα-φορείς εξουσίας αναγνώρισαν στην ανάπτυξη μια διεργασία σταθερών ποσοτικών αλλά και ποιοτικών βελτιώσεων, οι οποίες στην πορεία θα έφερναν τη χώρα πλησιέστερα στην ευμάρεια και ευημερία της Δύσης αλλά και στην απόκτηση της ισχύος η οποία συνδεόταν με αυτήν (δες Ιωαννίδης, Καλογήρου και Λυμπεράκη, 1994· Καραγιάννη και Νικολάου, 1994· Koniordos, 1996· Σταθάκης, 1990). Υπέθεταν, όχι δίχως αμφιβολίες και αμφισβητήσεις, ότι ήταν εφικτό να «φτάσει» η χώρα τη Δύση, και η αντίληψή τους αυτή καθιστούσε την ανάπτυξη και την αναπτυξιακή διαδικασία στρατηγική επιδίωξη της χώρας παρόλο που ο όρος αυτός, όπως και ο σχεδόν συνώνυμός του τού «εκσυγχρονισμού»,[4] χαρακτηρίζεται εγγενώς από το στοιχείο του ατελεύτητου (Καυταντζόγλου, 1988).

Ο διπλός χαρακτήρας της ανάπτυξης, ως οικονομικής πρακτικής με κοινωνικές επιπτώσεις και ως ιδεολογίας,[5] αντανακλάται στις υποθέσεις, στις προκείμενες, αλλά και στις κατευθύνσεις των επίσημων κρατικών αναπτυξιακών προγραμμάτων. Η ανάπτυξη παρουσιαζόταν σαν μια σαφής και συγκεκριμένη διαδικασία η οποία επηρεάζει τη ζωή όλου του λαού. Πάντως, γεγονός είναι πως η ιδεολογία της ανάπτυξης επηρέασε όχι

4. Ο εκσυγχρονισμός αναφέρεται σε μια δέσμη διεργασιών διαμέσου των οποίων οι παραδοσιακές κοινωνίες επιχειρούν να γίνουν σύγχρονες. Το επιχειρούν υποβαλλόμενες στη συνεχή διαφοροποίηση των δομών τους, οι οποίες κατά την προηγουμένη κατάσταση επεδείκνυαν έναν υψηλό βαθμό σύμφυσης «ανάμεσα στις πιο θεσμοποιημένες και στις περισσότερο άτυπες και συμπαγείς [οργανωτικές] μονάδες» (Eisenstadt, 1966, σ. 10).

5. Για μια παρουσίαση και αποτίμηση της μεταπολεμικής εμφάνισης μιας φιλοδυτικής ιδεολογίας της ανάπτυξης, βλ. Δ. Γ. Τσαούσης (1971). Σχετικά με την προτεραιότητα που οι θεωρητικοί του εκσυγχρονισμού αποδίδουν στην αλλαγή των στάσεων και αξιών στο επίπεδο της ατομικής συμπεριφοράς, βλ. D. Jaffee (1990, σ. 17-44).

μόνο τον απλό λαό. Εξίσου, αν όχι περισσότερο, κυρίευσε τις διάφορες ελίτ και ακόμα και αυτούς τους υπεύθυνους του σχεδιασμού ώστε, τελικά, κανένας δεν έμεινε ανεπηρέαστος (Koniordos, 1996, κεφ. V). Με αυτή την έννοια μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι από τη δεκαετία του 1950 και μετά η ανάπτυξη ήταν, και πιθανώς παραμένει, η κατ' εξοχήν έννοια-κλειδί γύρω από την οποία αρθρώνεται σωρεία ιδεολογικών προταγμάτων τα οποία δεν περιορίζονται μόνο στο πεδίο του οικονομικού.

Καθώς η κυρίαρχη αντίληψη για την ανάπτυξη της Ελλάδας διαπλάστηκε εξαρχής με βάση το υπόδειγμα των ανεπτυγμένων χωρών, συνδέθηκε στενά με την προοπτική της εκβιομηχάνισης, με την απόκτηση μιας εκτεταμένης βιομηχανικής βάσης.[6] Πάντως πέρα από μίμηση του δυτικού υποδείγματος υπήρχαν και άλλοι άμεσοι εσωτερικοί λόγοι για τους οποίους η εκβιομηχάνιση γινόταν αναγκαιότητα άμεσης προτεραιότητας. Πρώτα απ' όλα υπήρχε η ανάγκη να κινηθεί εκ νέου η οικονομία και η διπλή αναγκαιότητα να ικανοποιηθεί η ζήτηση για προϊόντα, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να εισαχθούν, και να απασχοληθεί ο πληθυσμός έτσι ώστε να αποκτήσει την ικανότητα να πληρώνει για την κάλυψη των αναγκών του. Πιστευόταν πως η εκβιομηχάνιση αποτελούσε το κλειδί για τέτοιου είδους εξελίξεις, διότι εθεωρείτο η παραγωγικότητα στον τομέα αυτόν ότι είχε τη δυνατότητα συνεχών αυξήσεων με την εισαγωγή τεχνολογικών βελτιώσεων και των οικονομιών κλίμακας που ενείχε η χρησιμοποίηση μεγαλύτερων εργοστασιακών μονάδων. Συνεπώς, η σύνδεση οικονομικής αύξησης και ανάπτυξης με την εκβιομηχάνιση φαινόταν κάτι το πρακτικό.[7]

---

6. Οι διεργασίες οι οποίες οδηγούσαν στο σύγχρονο γίνονται κατανοητές ως περιλαμβάνουσες την οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη. Η δεύτερη αντιμετωπιζόταν ως η «ατμομηχανή» των αναμενόμενων κοινωνικών μετασχηματισμών και συνηθέστατα συνδεόταν με την εκβιομηχάνιση (Chenery, Robinson and Syrquin, 1988· Hulme and Turner, 1990, σ. 110). Αναφορικά με τη διάθρωση και τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής μεταποίησης, ο αναγνώστης μπορεί να προστρέξει στις εργασίες του Κιντή (1982) και του Γιαννίτση (1983).

7. Η εκβιομηχάνιση γινόταν αντιληπτή ως η δυνητική ατμομηχανή της μεγέθυνσης η οποία θα έσυρε μαζί της το σύνολο της οικονομίας, διακηρυσσόταν δε πως αποτελεί σημαντικότατη πλευρά της ανάπτυξης και μάλιστα το κύριο συστατικό της (διάφορα αναπτυξιακά σχέδια, Sutcliffe, 1971).

Σε αυτό το πνεύμα ήδη από το 1960 ο τότε συντηρητικός πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής δήλωνε πως «η εκβιομηχάνισις της Χώρας αποτελεί πάντοτε βασικήν επιδίωξιν του προγράμματος. Δι' αυτής θα καταστεί δυνατή η απορρόφησις του πλεονάζοντος και αργούντος σήμερον εργατικού δυναμικού όχι μόνον των αστικών περιοχών αλλά και των αγροτικών τοιούτων, πράγμα το οποίον θα οδηγήσει εμμέσως εις αύξησιν και του

Ποιο είναι το πρόβλημα με αυτήν την προσέγγιση; Νομίζω, και δεν εκφράζω εδώ κάτι το πρωτότυπο, ότι στηρίχθηκε σε μια λογική πάση θυσία στήριξης στο ιδιωτικό κεφάλαιο με παράλληλη δέσμευση να προωθηθεί η αναπτυξιακή διαδικασία με υιοθέτηση της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς. Αυτή δε η γραμμή υιοθετήθηκε, αντίθετα με ό,τι έγινε σε άλλες χώρες της ύστερης ανάπτυξης, πριν ισχυροποιηθούν οι βασικές και κεφαλαιουχικές βιομηχανίες, ώστε στην πράξη αυτοπεριορίστηκε η αναπτυξιακή διαδικασία και ουσιαστικά υποθηκεύτηκε η μελλοντική πορεία ανάπτυξης.

Πάντως, από τις αρχές του '60 και εντεύθεν τα παραπάνω σημεία τονίστηκαν σε όλα τα επίσημα προγράμματα ανάπτυξης, συμπεριλαμβανομένων και αυτών της περιόδου της δικτατορίας. Μάλιστα ο δικτάτορας Γ. Παπαδόπουλος διακήρυσσε με τον μοναδικό του τρόπο και αυτός την ανάγκη να προχωρήσει η εκβιομηχάνιση και η ανάπτυξη της χώρας, την οποία αντιλαμβανόταν ως μια πολύπλευρη διαδικασία και ταυτόχρονα ως όρο απαραίτητο για την επιβίωση της χώρας και για την ευημερία του λαού. Από μια ανασκόπηση δε του περιεχόμενου των λόγων που εκφωνούσε προκύπτει πως λάμβανε υπόψη του τα προγράμματα ανάπτυξης που διαμόρφωνε το καθεστώς του (Παπαδόπουλος, 1968, σ. 99· 1969, σσ. 43, 48-49, 144-145· 1970, σ. 121-122· 1972, σσ. 36-38, 42, 169-180).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σημασία που δόθηκε στη μεταποίηση, μεταξύ άλλων, και ως πηγή απασχόλησης ήταν τόσο μεγάλη ώστε διαμόρφωσε τη στάση του κράτους σε σχέση με τις μικρές επιχειρήσεις και ειδικότερα τις βιοτεχνικές μονάδες. Καλλιεργήθηκε ένα πραγματιστικό στοιχείο ανοχής τους αφού, παρά την στρατηγικού χαρακτήρα απόρριψη αυτού του είδους των οικονομικών μονάδων, οι οποίες αντιμετωπίζονται ως αρχαϊκές επιβιώσεις, αυτές αποτελούσαν μια πολύ σημαντική πηγή απασχόλησης (απασχολούσαν άνω του 40% των εργαζομένων στη μεταποίηση· δες Πίνακες 4, 6).

αγροτικού εισοδήματος. Η προσπάθεια για την ανάπτυξη της βιομηχανίας θα αποβλέπει κυρίως εις την αξιοποίησιν επί τόπου εγχωρίων πρώτων υλών, τόσον της μεταλλευτικής όσον και της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής. Πέραν τούτου επιδίωξις είναι η ανάπτυξις πάσης βιομηχανίας η οποία παρουσιάζει τας δυνατότητας αποκτήσεως συναγωνιστικής ικανότητος» (Υπουργείο Συντονισμού, 1960, σ. 9).

Αντίστοιχα, ο πολιτικά φιλελεύθερος και αργότερα ιδιότυπα σοσιαλιστής Ανδρέας Παπανδρέου, όταν ήταν επί κεφαλής του τότε κρατικού ΚΟΕ (αργότερα ΚΕΠΠΕ), σημείωνε πως «μόνον διά της αναπτύξεως της βιομηχανίας δύναται να μετριαστή η ανεργία και να αυξηθούν εις ικανοποιητικά επίπεδα τα εισοδήματα και αι εξαγωγαί», προέτρεπε δε «η μεταποίησις να τύχη ειδικής προτεραιότητος ...» (Παπανδρέου, 1962, σσ. 18, 70).

Εξάλλου, οι διοικούντες την Ελλάδα επιθυμούσαν να συμμετάσχει η χώρα κατά πληρέστερο τρόπο στην παγκόσμια οικονομία και να ανυψώσουν τη διεθνή θέση της (Υπουργείο Συντονισμού, 1960, σ. 23). Πρακτικά, αυτό σήμαινε πως η γενική βελτίωση της παραγωγικής δυναμικότητας ήταν αναγκαία, διότι αυτό που διακυβευόταν δεν ήταν απλά ο οικονομικός ανταγωνισμός ανάμεσα σε εταιρείες, αλλά ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε κράτη. Εάν η ανάπτυξη επρόκειτο να αποτελέσει το μέσο για την επίτευξη αυτών των επιδιώξεων ήταν απαραίτητη η γοργή οικοδόμηση της οικονομίας. Αυτό, με τη σειρά του, σήμαινε εκβιομηχάνιση με άξονες τόσο την ποσοτική όσο και την ποιοτική επέκταση της μεταποίησης.

Επιπρόσθετα, η συμφωνία της Ελλάδας με την ΕΟΚ, και το ενδεχόμενο εισόδου σ' αυτήν, έδωσε στην εκβιομηχάνιση την προοπτική, την επιτακτικότητα και την κατεύθυνση που της έλειπαν. Στη θέση τής πολύ λίγο ανεπτυγμένης, μικρής και φτωχής εσωτερικής αγοράς, η οποία αποτελούσε βασικό εμπόδιο για την εκβιομηχάνιση, οι Έλληνες παραγωγοί θα είχαν· τη δυνατότητα να απευθυνθούν σε μια ήδη σχηματισμένη, μεγάλη και ακμάζουσα αγορά, συνθήκη έτσι κι αλλιώς αναγκαία για την εκβιομηχάνιση-ανάπτυξη (Hobsbawm, 1969· ΚΕΡΕ 1972b, σσ. 64, 70). Θεωρήθηκε μάλιστα πως η πρόσβαση στις αγορές της ΕΟΚ θα μπορούσε να στηρίξει μια εκβιομηχάνιση με εξαγωγικό προσανατολισμό.

Προφανώς η πρόκληση ήταν μεγάλη, ιδιαίτερα για μια ουσιαστικά υποανάπτυκτη οικονομία, καθόσον, μεταξύ άλλων, η ενσωμάτωση στην ΕΟΚ θα σήμαινε την άρση του προστατευτισμού στον οποίο στηριζόταν η αδύναμη εγχώρια παραγωγή. Πάντως, εδώ ενδιαφέρει να σημειώσουμε πως η συμφωνία με την ΕΟΚ ενσωματώθηκε σε όλα τα αναπτυξιακά προγράμματα τα οποία θεωρούσαν τη μελλοντική συμμετοχή της χώρας ως το σημείο της κατάληξης του αναπτυξιακού εγχειρήματος και αντίστοιχα προσανατόλισαν την ακολουθητέα πορεία.

3. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΟΙ ΜΙΚΡΕΣ ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ – ΓΕΝΙΚΑ

Σύμφωνα με τα αναπτυξιακά προγράμματα, τα οποία αντανακλούσαν σε αυτό το θέμα τις τότε κυρίαρχες θεωρητικές απόψεις (π.χ., δες Herman, 1956· Hoselitz, 1968· Anderson, 1982), ένα σημαντικό εμπόδιο για τον εκσυγχρονισμό, το οποίο και συνέτεινε στη διατήρηση, αν δεν την προωθούσε ενεργά, ήταν ο παρατηρούμενος δυϊσμός ανάμεσα σε μεγάλες και

μικρές μονάδες.[8] Να σημειώσω πως τα χαρακτηριστικά στοιχεία που κυριαρχούσαν στις αντιλήψεις για το διαχωρισμό βιομηχανίας-βιοτεχνίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, ήταν το «μεγάλο» μέγεθος και η χρήση μηχανών κατά την παραγωγική διαδικασία στην πρώτη περίπτωση, ενώ στη δεύτερη το «μικρό» μέγεθος των μονάδων και η χρήση μυϊκής δύναμης (Λαγκωνάκη, 1968· Μποκοβός, 1969).

Όμως για ποιο λόγο το μικρό μέγεθος εθεωρείτο ένα από τα πιο σημαντικά δομικά εμπόδια και πρόβλημα πιεστικό σε όλα σχεδόν τα αναπτυξιακά προγράμματα; Σύμφωνα με το κυρίαρχο υπόδειγμα, οι μεταποιητικές μονάδες έπρεπε να είναι «μεγάλες». Το μεγάλο τους μέγεθος, αν και δεν προσδιοριζόταν με ακρίβεια, συσχετιζόταν με τη δυνατότητα αξιοποίησης των σύγχρονων τεχνολογιών, την εισαγωγή καινοτομιών και την πραγματοποίηση οικονομιών κλίμακας. Για να επιτευχθούν η αποτελεσματικότητα, η παραγωγικότητα και η ανταγωνιστικότητα, έπρεπε, απλούστατα, μια παραγωγική μονάδα να είναι «μεγάλη». Πόσο μεγάλη; Προφανώς, όσο ήταν απαραίτητο για να επιτευχθούν τα παραπάνω. Αυτό γινόταν ακόμα πιο επιτακτικό ενόψει, όπως προανέφερα, της αναμενόμενης εισόδου στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Αυτή ήταν η ουσία της επίσημης «προκατάληψης» υπέρ των μεγάλων επιχειρήσεων.

Αντίθετα, οι μικρές μονάδες αντιμετωπίζονταν ως ενδογενώς ανεπαρκείς, καθόσον ήταν σε μειονεκτική θέση αναφορικά με όλα τα υφιστάμενα κριτήρια, τις θεωρούσαν δε ανεπίδεκτες εκσυγχρονισμού. Πρόσθετοι λόγοι για τους οποίους οι βιοτέχνες αντιμετωπίζονται αρνητικά είναι οι εξής:

- Κάθε βιοτεχνική μονάδα παρήγε μια γκάμα προϊόντων σε πολύ μικρές ποσότητες, προϊόντα διαφορετικά μεταξύ τους αλλά ομοειδή, και είχε πολύ περιορισμένη κάθετη παραγωγική οργάνωση, κατά-

8. «Η σημερινή διάρθρωσις της βιομηχανίας χαρακτηρίζεται αφ' ενός εκ του περιορισμένου αριθμού μεγάλων μονάδων, ... , και αφ' ετέρου εκ του σημαντικού αριθμού μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων ημι-βιοτεχνικού χαρακτήρος» (Υπουργείο Συντονισμού, 1960, σ. 99). Παρόμοια ήταν η επίσημη αντίληψη τόσο πριν τη δικτατορία (Κουτσουμάρης, όπως αναφέρεται εις Σακκά, 1996, σ. 35) όσο και στα αναπτυξιακά προγράμματα που εκπονήθηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο (Υπουργείο Συντονισμού, 1968· ΚΕΡΕ, 1972b· Υπουργείο Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, 1973). Λόγω των εύλογων περιορισμών χώρου, δεν υπεισέρχομαι εδώ στην ουσία της συζήτησης για τον δυϊστικό ή μη χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνικοοικονομικής δομής· ο όρος χρησιμοποιείται κατά τρόπο περιγραφικό.

σταση η οποία είχε επιπτώσεις που ξεπερνούσαν την κάθε ξεχωριστή μονάδα. Ως σύνολο, οι βιοτεχνικές μονάδες πολλαπλασίαζαν τα ενδιάμεσα στάδια της ανταλλαγής, συνθήκη η οποία διόγκωνε το τελικό μοναδιαίο κόστος, με ευρύτερες αρνητικές επιπτώσεις για το σύνολο της οικονομίας.

- Στο επίπεδο της διοίκησης και διαχείρισης, οι βιοτέχνες θεωρούνταν αδαείς, εκδήλωναν σοβαρή οργανωτική ανεπάρκεια και έδειχναν εξαιρετικά περιορισμένη επιχειρηματικότητα.
- Οι βιοτεχνικές μονάδες ήταν περισσότερο προσανατολισμένες σε γενικού χαρακτήρα δραστηριότητες, τους έλειπε ο σύγχρονος εξοπλισμός, οι δε εργαζόμενοι σ' αυτές δεν είχαν την κατάλληλη κατάρτιση ή τις δεξιότητες για να τον χρησιμοποιήσουν. Ως προς τις εφαρμοζόμενες παραγωγικές και οργανωτικές μεθόδους, αυτές ήταν απαρχαιωμένες, συνεπώς ήταν μειωμένης ακρίβειας και περιορισμένης απόδοσης. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι βιοτέχνες στην τήρηση αυστηρών προδιαγραφών καθώς και απαιτήσεων ποιότητας ήταν πρακτικά ανυπέρβλητες. Με τη σειρά του αυτό σήμαινε τον προκαταβολικό αποκλεισμό τους από συνεργασίες, π.χ. ως υπεργολάβων, με μονάδες οι οποίες παρήγαν σε μεγάλη κλίμακα (δες ΚΕΡΕ, 1972b, σ. 66-67, αλλά και Υπουργείο Συντονισμού, 1977, σ. 51), συνθήκη η οποία συνέτεινε στη διατήρηση της διάστασης μεγάλων-μικρών μονάδων.

Ως σύνολο, οι μικροί παραγωγοί ήλεγχαν ένα σημαντικό μερίδιο της αγοράς στους κλάδους στους οποίους είχαν συγκεντρωθεί, αν και εντοπίζονται στο χαμηλότερο άκρο της αγοράς. Σχετικά υποστηριζόταν πως σε μια οικονομία, όπου οι βιοτεχνικού τύπου ανεξάρτητες μονάδες καταλαμβάνουν ένα σημαντικό κομμάτι της αγοράς, οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις έχουν δυσκολία να αξιοποιήσουν κατά πλήρη τρόπο τις οικονομίες της κλίμακας και να αποδώσουν αποτελεσματικά, και πως υφίσταται ανταγωνισμός ανάμεσα στους δύο τομείς (Nugent, 1966· Υπουργείο Συντονισμού, 1977, σ. 51-52).

Λόγω της ιδιαίτερης δομής της ελληνικής μεταποίησης και του διαρθρωτικού της προβλήματος (Σακκάς, 1996), η οποία, μεταξύ άλλων, δεν περιελάμβανε την κατασκευή εργαλειομηχανών, καθώς και της αντίστοιχης εισαγωγικής διείσδυσης, οι βιοτεχνίες, όπως και το σύνολο της μεταποίησης, χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο εργαλεία, μηχανήματα, συχνά και πρώτες ύλες που προέρχονταν από το εξωτερικό.

Συνεπώς, οι διασυνδέσεις τους με την εγχώρια βιομηχανία ήταν ασθενείς. Τελικά, η ύπαρξη των μικρών μονάδων δεν παρείχε στους μεγαλύτερους παραγωγούς μια αγορά για τα προϊόντα τους, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τους ανταγωνίζονταν.

Μια άλλη διάσταση του προβλήματος «βιοτεχνία» ήταν η διαπίστωση πως οι βιοτέχνες αποτελούσαν «κακή» επιρροή για τους ειδικευμένους εργάτες, διότι αποτελούσαν ζωντανή απόδειξη ότι ήταν εφικτή η ανεξαρτητοποίηση των τελευταίων. Πράγματι, οι βιοτέχνες προέρχονται από τις γραμμές των ειδικευμένων εργατών και τεχνιτών (δες Koniordos, 1996, μέρος ΙΙΙ) και η διαρροή αυτή επέτεινε τη στενότητα ειδικευμένου τεχνικού προσωπικού η οποία ήταν ιδιαίτερα έντονη τα πρώτα χρόνια της δικτατορικής περιόδου (Υπουργείο Συντονισμού, 1968, σ. 82-86). Ας σημειωθεί ότι με τη σταδιακή, κατά τη δεκαετία του 1970, επιστροφή ειδικευμένων μεταναστών εργατών από τη Δυτική Ευρώπη, όπου απέκτησαν τις δεξιότητές τους, υπάρχουν ενδείξεις –προκύπτουν από την εμπειρική έρευνα που πραγματοποίησα και στην οποία αναφέρομαι παρακάτω– άμβλυνσης του ανταγωνισμού «μεγάλων-μικρών» για την προσέλκυση ειδικευμένων εργατών, όχι όμως και απάλειψής του.

Τα παραπάνω σημεία δείχνουν ότι οι διασυνδέσεις ανάμεσα στους δύο τομείς ήταν περιορισμένες και ότι δεν υπήρχε συνεπώς μια άξια λόγου οργανική συμπληρωματικότητα ανάμεσά τους. Αντίθετα, σε σημαντικό βαθμό τα συμφέροντα των δύο κατηγοριών ήταν αντιθετικά. Η δεσπόζουσα άποψη, διακριτή στα αναπτυξιακά προγράμματα της περιόδου, ήταν πως οι «οπισθοδρομικοί» βιοτέχνες καθήλωναν τον επιθυμητό εκσυγχρονισμό και την επέκταση της μεταποιητικής βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας, και με τον τρόπο αυτόν τη συνολική αναπτυξιακή διαδικασία. Αν η επίσημη οπτική για τους βιοτέχνες στα 1960 δεν τους αναγνώριζε κάποιο στοιχείο δυναμισμού, αργότερα στα μέσα-τέλη της δεκαετίας και έως τα μέσα της επομένης μετριάζεται κάπως η αρνητική αποτίμηση, όμως δεν ανατρέπεται παρά το σημαντικό κοινωνικό εκτόπισμα που συνεχίζουν να έχουν. Ο επίσημος λόγος συνέχισε να αντιλαμβάνεται τους βιοτέχνες και τα εργαστήριά τους ως «ανοικτό πρόβλημα». Προφανώς, κάτι έπρεπε να γίνει για να περιοριστούν οι βλαβερές του επιπτώσεις. Μια λύση θα ήταν να «κλείσουν» τις βιοτεχνίες. Όμως, κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό, αλλά, ακόμα και άν ήταν,

θα είχε πολύ αρνητικές επιπτώσεις στην απασχόληση, ενώ θα προκαλούσε σημαντικές πολιτικές αντιδράσεις. Επελέγη λοιπόν και επιχειρήθηκε η λύση της ενσωμάτωσής τους.[9]

4. ΟΙ ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ ΣΤΑ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ο εξορθολογισμός και η αναζωογόνηση ήταν τα συνθήματα υπό τα οποία επιχειρήθηκε η *ενσωμάτωση* των βιοτεχνών στην καπιταλιστική μεταποίηση και ανάπτυξη. Αυτή η ενσωμάτωση, η οποία αποσκοπούσε στην ενδυνάμωση της οικονομικής δραστηριότητας και μεγέθυνσης, στηριζόταν στην αρχή της εξειδίκευσης των παραγωγικών μονάδων, ενώ προϋπέθετε τη διάρρηξη του κλειστού κυκλώματος της απλής εμπορευματικής παραγωγής των βιοτεχνών. Ενσωμάτωση σήμαινε:

(i) την εκκαθάριση των βιοτεχνών με σκοπό να ενισχυθούν οι ολίγοι οι οποίοι φαίνεται να είχαν πιθανότητες να μεγαλώσουν τις επιχειρήσεις τους και να εισέλθουν στον «δυναμικό» –διάβαζε καπιταλιστικό– τομέα της οικονομίας. Ουσιαστικά, πρόκειται περί πρόθεσης στρατολόγησης

---

9. Για να αντιμετωπίσουν τον προαναφερθέντα ανεπιθύμητο δυϊσμό στη μεταποίηση, οι προγραμματιστές αποφάσισαν πως θα έπρεπε να υποστηριχθούν οι περισσότερα υποσχόμενες από τις μικρές επιχειρήσεις να μεγαλώσουν, ώστε η μεγαλύτερη συγκέντρωση της παραγωγής να επιτρέψει την επιθυμητή εμφάνιση οικονομιών κλίμακας. Στο μεταξύ, μέσω ρυθμίσεων που θα εξασφάλιζαν τη συνεργασία, θα συνδέονταν οι μικρές μονάδες μεταξύ τους και ιδιαίτερα με τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Η ιδέα ήταν κάθε μονάδα να εξειδικευτεί στην παραγωγή ενός ή –το πολύ– λίγων προϊόντων, ή να συγκεντρωθεί σε ένα μόνο στάδιο μεταποίησης ενός συγκεκριμένου είδους. Προβλεπόταν πως ένας υψηλός βαθμός εξειδίκευσης θα ενίσχυε την ανταγωνιστικότητα, θα μείωνε τα κόστη, θα βελτίωνε την ποιότητα, θα είχε θετική επίδραση στη βελτίωση της ποιότητας και, γενικότερα, θα συνεισέφερε στην οικονομική ανάπτυξη (ΚΕΡΕ, 1972b, σ. 67). Ο τρόπος με τον οποίο θα εξαπολυόταν αυτή η διεργασία είχε ήδη διατυπωθεί κατά την προδικτατορική περίοδο και δεν ήταν άλλος από «... την αναμορφωτικήν πίεσιν του ανταγωνισμού» (Παπανδρέου, 1962, σ. 110). Επί αυτού του ζητήματος η δικτατορία *δεν* είχε διαφορετική γραμμή πλεύσης.

Δεδομένου ότι η ελαφριά βιομηχανία κυριάρχησε στην ελληνική μεταποίηση, ενώ ακριβώς σε αυτόν ακριβώς τον τομέα οι πολύ μικρές μονάδες είναι βιοτεχνικές, έγινε αντιληπτό στους προγραμματιστές κατά την υπό εξέταση περίοδο πως η ξαφνική εξαπόλυση των δυνάμεων της αγοράς μπορούσε να δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα από αυτά που θα έλυνε. Μόνον μια δράκα από αυτές τις μικρές επιχειρήσεις θα ήταν σε θέση να ανταποκριθεί στην πρόκληση, ενώ οι υπόλοιπες, οι πολλές, θα αφανίζονταν, δημιουργώντας σημαντική διόγκωση της ανεργίας –εξέλιξη η οποία θα παραβίαζε έναν από τους βασικούς σκοπούς της εκβιομηχάνισης-ανάπτυξης. Για να προληφθούν τέτοιου είδους εξελίξεις, οι ειδικοί υποστήριξαν πως οι επενδύσεις δεν θα έπρεπε να επιφέρουν απότομη υποκατάσταση εργασίας με κεφάλαιο. Αντίθετα, η ενίσχυση των κλάδων της ελαφριάς, εντάσεως εργασίας, μεταποιητικής δραστηριότητας θα διατηρούσε και ακόμα θα αύξανε την απασχόληση, και με αυτόν τον τρόπο θα διασφάλιζε το ρυθμό της οικονομικής μεγέθυνσης (ΚΕΡΕ, 1992b, σ. 41-42).

των περισσότερο δυναμικών από αυτούς στις τάξεις των καπιταλιστών επιχειρηματιών·

(ii) τις συγχωνεύσεις των περισσότερο δυναμικών μονάδων με σκοπό τη δυνατότητα οι νέες επιχειρήσεις που θα προκύψουν να πραγματοποιούν οικονομίες κλίμακας·

(iii) την διαμέσου των υπεργολαβιών και της ανάθεσης έργου (φασόν) ορθολογική χρησιμοποίηση των μικρών μονάδων προς όφελος των μεγάλων·

(iv) την προαγωγή των οριζόντιων επαγγελματικών διασυνδέσεων μεταξύ των βιοτεχνικών επιχειρήσεων οι οποίες θα επέτρεπαν περαιτέρω εξειδικεύσεις και συνεργασίες, όπως και την εμφάνιση συνεργιών.

Εάν τα σημεία (iii) και (iv) είχαν προωθηθεί, θα ήταν ίσως δυνατή η εμφάνιση αποτελεσμάτων τα οποία θα παρουσίαζαν ομοιότητα με το ιταλικό φαινόμενο άνθησης μικρών μεταποιητικών επιχειρήσεων των μέσων της δεκαετίας του 1960 και μετά, ευρύτερα γνωστό ως η «Τρίτη Ιταλία» (Weiss, 1988). Όμως, τα πραγματικά αποτελέσματα της προτεινόμενης ενσωμάτωσης ήταν περιορισμένα. Η εξαρτημένη συμμετοχή σε δίκτυα υπεργολαβιών προωθήθηκε σε σχετικά μικρό βαθμό. Αντίστοιχα, περιορισμένη ήταν η επιδιωκόμενη συμπληρωματικότητα μεταξύ μεγάλων-καπιταλιστικών και μικρών-βιοτεχνικών επιχειρήσεων. Από την άλλη πλευρά, η ανάδειξη νέων καπιταλιστικού τύπου επιχειρηματιών, οι συγχωνεύσεις ή η οριζόντια δικτύωση για την εμφάνιση συνεργιών δεν επιτεύχθηκαν ούτε στο ελάχιστο.

Φαίνεται λοιπόν πως το στρώμα των βιοτεχνών δεν αντιλήφθηκε και εν πάση περιπτώσει δεν αποδέχτηκε την πρόσκληση να συμμετάσχει σ' αυτό που οι αρχές καθόριζαν ως «ανάπτυξη». Ταυτόχρονα, επιβεβαιώνοντας το παράδοξο των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων της κοινωνικής δράσης, ορισμένα από τα μέτρα που ελήφθησαν ήρθαν στην πράξη να ενισχύσουν την επιβιωτική ικανότητα των μη-ενσωματωμένων βιοτεχνιών. Επιπρόσθετα, αυτή η επιβίωση λειτούργησε ως παράδειγμα προς μίμηση ενισχύοντας τις προσδοκίες των ειδικευμένων μισθωτών εργατών να τους μοιάσουν για να ανέλθουν και αυτοί κοινωνικά, να γίνουν «νοικοκύρηδες» (Υπουργείο Συντονισμού, 1968, σσ. 82-86, 243).

Τελικά, η λύση στην οποία σταθερά προσανατολίσθηκαν οι αρμόδιες αρχές ήταν να μην τους ελέγχουν ιδιαίτερα. Με αυτόν τον τρόπο διευκόλυναν σημαντικά τη λειτουργία των πολύ μικρών μονάδων. Παρόλο που δεν διασφαλιζόταν έτσι η επιθυμητή ανάπτυξη της χώρας, πάντως περιοριζόταν το πρόβλημα της ανεργίας.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα κύρια σημεία ως προς το τι προέβλεπαν τα επίσημα αναπτυξιακά προγράμματα για τους βιοτέχνες. Σκοπός είναι να αποσαφηνισθεί ο ρόλος που τους ανατέθηκε ώστε να καταδειχτεί σε ποιο βαθμό η στάση του κράτους σχετίζεται με την αναβίωση αυτού του κοινωνικού στρώματος.

Κατ' αρχήν, το προ της δικτατορίας πρόγραμμα των ετών *1960-64* δεν ασχολείται ιδιαίτερα με τους βιοτέχνες. Οι προτεραιότητές του επικεντρώνονταν σταθερά στα μεγάλης κλίμακας βιομηχανικά σχέδια. Οι βιοτεχνικές μονάδες αντιμετωπίζονται μόνον ως πηγή απασχόλησης και εκπαίδευσης εργατικού δυναμικού, ενώ η αγροτική (βιοτεχνική) χειροτεχνία αναφέρεται ως ενισχυτική της ανάπτυξης του τουρισμού, των αγροτικών εισοδημάτων και της αγροτικής απασχόλησης, και επειδή έχει εξαγωγικό χαρακτήρα (Υπουργείο Συντονισμού, σσ. 22-23, 53-57, 100). Συνεπώς, την εποχή που χαρασσόταν το πρόγραμμα, οι βιοτέχνες αντιμετωπίζονταν ως έχοντες έναν περιορισμένο ρόλο στο μετριασμό της ανεργίας, στην άνοδο των εισοδημάτων, στην εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού και στην ισοσκέλιση του ισοζυγίου πληρωμών. Πέραν αυτών όμως, δεν θεωρούνταν ότι είχαν ρόλο να διαδραματίσουν στην ευρύτερη διαδικασία ανάπτυξης της χώρας.

Απέναντι σε αυτή την ουσιαστική απουσία κρατικού ενδιαφέροντος για τους βιοτέχνες (ΕΛΚΕΠΑ, 1965, σ. 8), το πρόγραμμα για τα έτη *1966-70*, το οποίο χαράχτηκε προδικτατορικά αλλά εφαρμόστηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, υποστήριζε μια σειρά οργανωτικών μέτρων τα οποία αποσκοπούσαν στην ανασυγκρότηση του μεταποιητικού τομέα και στην «ενίσχυση του εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης των βιοτεχνών». (Έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον το ότι η απόπειρα να ελεγχθούν οι βιοτέχνες παρουσιάστηκε με τη μορφή του εκσυγχρονισμού/ανάπτυξης). Αυτό θα γινόταν κατορθωτό μέσω της συγχώνευσης των μικρών «αντιοικονομικών» μονάδων σε «υγιείς» μεγαλύτερες μονάδες και μέσω της ανάπτυξης ενός πλέγματος διασυνδέσεων μεταξύ τους και με τις τελευταίες, το οποίο θα στηριζόταν σε ένα σύστημα αναθέσεων έργου. Προφανώς, οι περισσότερο βραδυκίνητες βιοτεχνίες θα περιόριζαν την ανεξαρτησία τους. Πιθανή δε εφαρμογή των συγχωνεύσεων θα ωφελούσε κυρίως τις μεγαλύτερες μονάδες. Παρείχε όμως στις συμμετέχουσες βιοτεχνίες ένα δυνητικά πιο δυναμικό περιβάλλον· κατ' αυτόν τον τρόπο θα τις έφερνε πλησιέστερα προς τον καπιταλιστικό τομέα της οικονομίας.

Πάντως, οι πλέον άμεσοι σκοποί αυτών των μέτρων ήταν η βελτίωση της οργάνωσης και της λειτουργίας των μικρών μονάδων μέσω των υπηρεσιών ενός ειδικού ερευνητικού ινστιτούτου. Αυτό θα βοηθούσε τη

δικτύωση, θα προωθούσε την τυποποίηση των προϊόντων, θα βοηθούσε να απευθυνθούν από κοινού στις αγορές, να λάβουν συμβουλές πάνω στη διαφήμιση και να έρθουν σε επαφή με τους άλλους κρατικούς οργανισμούς. Επίσης, το πενταετές πρόγραμμα ανάπτυξης για τα έτη 1966-1970 συνιστούσε καλύτερη και περισσότερη χρηματοδότηση, π.χ. βελτίωση της επιδότησης επιτοκίου των βιοτεχνικών (ΚΕΠΕ, 1965, σσ. 112, 317-27).

Το πρόγραμμα της πενταετίας *1968-1972* αναγνωρίζει τον εντάσεως εργασίας χαρακτήρα των βιοτεχνών και άλλων μικρών παραγωγών, οι οποίοι κατά το 1968 απασχολούσαν πάνω από το μισό του συνόλου του εργατικού δυναμικού στη μεταποίηση, ενώ παρήγαν το ένα τρίτο περίπου της συνολικής παραγωγής. Αυτή η επίδοση έθεσε τέρμα σε ιδέες σχετικές με την προώθηση της ανάπτυξης μέσω της εξάλειψης των μικρών μονάδων, ενώ κατέστησε αναγκαία μια περισσότερο συμφιλιωτική στάση προς το βιοτεχνικό στρώμα. Ενώ η αυξανόμενη επίγνωση σχετικά με τον πραγματικό ρόλο των βιοτεχνών συνέβαλε στην προστασία τους,[10] διατηρήθηκε η παραδοχή πως με τον περιορισμό της διασποράς τους, μέσω συγχωνεύσεων και δικτύων υπεργολαβιών, θα εδημιουργούντο βιώσιμες μονάδες. Προς αυτή την κατεύθυνση προτάθηκαν μέτρα και για την ενίσχυση των «μεσαίων» επιχειρήσεων οι οποίες και θεωρούνταν οι κατ' εξοχήν «βιώσιμες» (Υπουργείο Συντονισμού, 1968).

Στη συνέχεια εμφανίστηκε το δεκαπενταετές πρόγραμμα για την περίοδο *1973-1987*. Αποτελούσε την πρώτη απόπειρα στην Ελλάδα να σχεδιαστεί κάτι περισσότερο μακροπρόθεσμο προκειμένου να οργανωθεί η προετοιμασία της χώρας ενόψει της αναμενόμενης εισόδου της στην ΕΟΚ το 1987.

Το πρόγραμμα αυτό επανέλαβε την προαναγγελθείσα από το προηγούμενο πρόγραμμα πολιτική ως προς τους βιοτέχνες, ενώ περιείχε και τη θέση ότι και αυτοί συμμετέχουν στην όλη πορεία βιομηχανικής ανά-

---

10. Για παράδειγμα, οι περιορισμοί του σχεδίου πόλεως δεν εφαρμόζονταν ως προς τους βιοτέχνες στην Αθήνα. Για να λειτουργήσουν τα εργαστήριά τους, αυτό που χρειάζονταν τόσο οι παλαιοί όσο και οι νέοι βιοτέχνες ήταν μια τεχνικού τύπου άδεια, αν και ούτε αυτή ήταν αναγκαία, εάν η εγκατεστημένη ιπποδύναμη των μηχανημάτων τους ήταν κάτω από ένα συγκεκριμένο όριο. Επιπροσθέτως, τα βιοτεχνικά εργαστήρια θα ωφελούνταν από τις προτάσεις μείωσης ή διαγραφής των δασμών τόσο για την προμήθεια των πρώτων υλών όσο και για τα ημικατεργασμένα, ενδιάμεσα και κεφαλαιουχικά αγαθά. Το σχέδιο προέβλεπε ακόμα την επέκταση της κρατικά εγγυημένης χρηματοδότησης σε όλες τις μικρού μεγέθους (βιοτεχνικές) επιχειρήσεις, αν και αυτό το μέτρο ουσιαστικά θα ωφελούσε μόνο μια δράκα βιοτεχνών (Υπουργείο Συντονισμού, 1968).

πτυξης και ότι αντιπροσωπεύουν ένα αναγκαίο ενδιάμεσο στάδιο στην ανάπτυξη των επιχειρηματικών δεξιοτήτων και στη δημιουργία της επιχειρηματικής τάξης. Οι μικρές μονάδες εξακολούθησαν να προσλαμβάνονται από τους προγραμματιστές και τους πολιτικούς τους προϊστάμενους ως συμπλήρωμα της μεγάλης βιομηχανίας αλλά και ως ανεπίδεκτες προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες αναφορικά με την οργάνωση και την παραγωγή. Ο χαμηλός βαθμός εξειδίκευσής τους και η ενασχόλησή τους με την παραγωγή ποικιλίας προϊόντων θεωρείται ότι εντατικοποίησε τα ενδογενή τους μειονεκτήματα: δεν μπορούσαν να διαμορφώσουν συνεπώς και να εκμεταλλευτούν οικονομίες κλίμακας, δεν άντεχαν το οικονομικό βάρος εκσυγχρονισμού του εξοπλισμού τους κ.λπ.. Με άλλα λόγια, το πρόγραμμα επιβεβαίωνε την ύπαρξη του δυϊσμού, ενώ έμμεσα αναγνώριζε την αποτυχία των προηγούμενων προγραμμάτων να βελτιώσουν την κατάσταση στη βιοτεχνία.

Ένα άλλο προεξάρχον χαρακτηριστικό αυτού του προγράμματος είναι η έμφαση που δίνει στην ανάγκη να απευθυνθεί η μεταποίηση σε ευρύτερες αγορές –το συνδέει με την ενίσχυση και διεύρυνση της εκβιομηχάνισης. Η ανάπτυξη μιας διεθνώς εξειδικευμένης και ανταγωνιστικής βιομηχανικής δομής θεωρείται όρος υποχρεωτικός, εκ των ων ουκ άνευ. Ακριβώς αυτή η επιτακτική ανάγκη ήταν που θα έδινε την ώθηση για την ενσωμάτωση των βιοτεχνών στην αναπτυξιακή διαδικασία. Υποστηριζόταν ότι, εκτός και εάν οι ίδιοι οι βιοτέχνες αντιληφθούν για ποιους λόγους θα έπρεπε να επανατοποθετηθούν και να συνταχθούν με τα επισήμως προτεινόμενα, δεν θα έχουν λόγο να εγκαταλείψουν τις επί μακρόν παγιωμένες νοοτροπίες τους. Αυτό στηριζόταν στο εξής δεδομένο: η μικρή ικανότητά τους να ανταγωνιστούν *δεν* αποτέλεσε κατά το παρελθόν ουσιαστικό εμπόδιο στο πλαίσιο των τοπικών αγορών στις οποίες και δραστηριοποιήθηκαν (και από τις οποίες ουσιαστικά απουσίαζαν οι μεγαλύτερες εταιρείες). Εάν, λοιπόν, οι βιοτέχνες επρόκειτο να ανοιχτούν στην προσδοκώμενη διαδικασία επαναδόμησης της ελληνικής μεταποίησης, θα έπρεπε να πεισθούν πως ο ρόλος που ήδη είχαν ήταν περιθωριακός αλλά και εμπόδιο για την πρόοδο της χώρας. Κάτι τέτοιο, αφενός, θα τους αφόπλιζε ιδεολογικά καθώς θα έθετε σε αμφισβήτηση την επιβιωτική ικανότητα της κάθε μικρο-μονάδας, την ανεξαρτησία της αλλά και τον ευρύτερο κοινωνικό τους ρόλο. Αφετέρου, θα τους προετοίμαζε για την επιδιωκόμενη μεταβολή του. Μεταβολή προς έναν εξειδικευμένο παραγωγικό ρόλο, ενταγμένο σε ένα σύστημα-δίκτυο συνεργασιών, συμπληρωματικό των μεγαλύτερων (εξαγωγικών ή μη) μονάδων, οπωσδήποτε όμως λιγότερο ανεξάρτητο. Η κατεύθυνση αυτή

συνοδευόταν από τη δέσμευση του κράτους να ενισχύσει όσους μικρούς παραγωγούς ήταν έτοιμοι να συμμετάσχουν σε αυτή τη διαδικασία επαναδόμησης. Όμως, η δέσμευση για βοήθεια παρέμεινε στο χώρο της απροσδιοριστίας. Παράλληλα, δόθηκαν υποσχέσεις και προς τις περισσότερο δυναμικές μικρές επιχειρήσεις οι οποίες θεωρούνταν επιδεκτικές ανάπτυξης (ΚΕΡΕ, 1972b, σ. 66-80).

Το επόμενο πρόγραμμα ανάπτυξης αφορούσε τα έτη *1973-1977*. Ασχολήθηκε χωρίς περιφράσεις με το είδος της λειτουργίας που θα επιτελούσαν οι βιοτέχνες. Η βιοτεχνία, η οποία περιγράφεται ως «φυτώριο της βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας», προσεγγίζεται περισσότερο ρεαλιστικά. Το πρόγραμμα αναγνωρίζει ότι ένα σημαντικό τμήμα της βιοτεχνίας διατηρήθηκε και ακόμα αναπτύχθηκε ενασχολούμενο με επισκευαστικές εργασίες και με την επί παραγγελία παραγωγή μη-τυποποιημένων προϊόντων. Κατά τα λοιπά, υποστηρίζει πως οι μικροί παραγωγοί έχουν την υποχρέωση να εκσυγχρονιστούν κάνοντας χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας, γενικά να προσαρμοστούν στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς.[11] Θεωρεί δε πως, αν δεν πράξουν αυτά που τους υποδεικνύει, θα αντιμετωπίσουν σοβαρά προβλήματα. Για να επέλθουν οι αναγκαίες προσαρμογές, ενθαρρύνονται οι βιοτέχνες να προσανατολιστούν προς δραστηριότητες συμπληρωματικές αυτών των μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων, και τους δίδεται η συμβουλή να «αποφεύγουν το συναγωνισμό» με αυτές. Είναι προφανές πως και σ' αυτή την περίπτωση επιδιώκεται η σταδιακή ενσωμάτωση των βιοτεχνών στο πλαίσιο της ανάπτυξης.

Τόσο από τα μέτρα που το πρόγραμμα ανακοίνωνε όσο και από τις εξαιρέσεις που προέβλεπε προκύπτει πως το κράτος, και βέβαια το

11. Το πρόγραμμα περιλάμβανε μέτρα για την κατάρτιση των βιοτεχνών, προέβλεπε δε θεσμικές αλλαγές και ενίσχυση των υποδομών. Φορέας αυτών των μεταβολών θα ήταν το «Κέντρο Βιοτεχνικής Αναπτύξεως» (ΚΕΒΑ). Συγκεκριμένα, προέβλεπε ειδικούς όρους χρηματοδότησης, τη σταδιακή εξίσωση της φορολογίας με τα όσα ίσχυαν για τη μείζονα βιομηχανία, φοροαπαλλαγές και δανειοδοτικά κίνητρα για την προώθηση των συγχωνεύσεων, δημιουργία συνεταιρισμών και δικτύων συνεργασίας τόσο με μεγαλύτερες επιχειρήσεις όσο και μεταξύ των βιοτεχνών, τεχνική βοήθεια κυρίως σε μονάδες με εξαγωγικό προσανατολισμό, τη δημιουργία βιοτεχνικών ζωνών για την ενίσχυση της εξειδίκευσης σε τοπική-περιφερειακή βάση, τη διατήρηση της λειτουργίας όσων βιοτεχνιών δεν οχλούν σε κατοικημένες περιοχές, την απλοποίηση των τεχνικών ελέγχων και διατήρηση της φιλελεύθερης (ήτοι χαλαρής) πολιτικής ως προς την παροχή αδειών λειτουργίας των εργαστηρίων (Υπουργείο Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, 1973, σσ. 90-96, 197-198, 227-236, 238-243).

καθεστώς το οποίο το ήλεγχε, αντίθετα από διακηρύξεις, όχι μόνο δεν προχώρησε σε άρση των ελέγχων στη βιοτεχνία, αλλά αντίθετα ενέκρινε τη διατήρηση των ήδη υφιστάμενων. Επιχείρησε όμως να τους διοχετεύσει προς την επιθυμητή από αυτό κατεύθυνση, π.χ. ελέγχοντας τις προϋποθέσεις έκδοσης αδειών λειτουργίας, δανείων και των άλλων τυπικών προϋποθέσεων για τη λειτουργία βιοτεχνικών μονάδων (Υπουργείο Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, 1973).

Στο πρόγραμμα ετών *1976-1980* το οποίο συντάχθηκε κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο εξακολουθούν οι βιοτέχνες να αντιμετωπίζονται ως παρωχημένα στοιχεία τα οποία εμποδίζουν την πρόοδο. Μάλιστα, στο πρόγραμμα αυτό παρουσιάζεται μια οπισθοχώρηση σε σχέση με το τελευταίο της δικτατορίας, αφού δηλώνεται πως παρά την ευελιξία και την προσαρμοστικότητά τους οι βιοτέχνες και οι μονάδες τους αποτελούσαν ενδογενώς αντι-οικονομικά μορφώματα (Υπουργείο Συντονισμού, 1977, σσ. 51-52, 86, 92-93). Το πρόγραμμα 1976-1980 περιλάμβανε απολογισμό των προηγούμενων προγραμμάτων απ' όπου και αναδεικνύεται η αποτυχία να διευρυνθεί το μοναδιαίο μέγεθος μέσω συγχωνεύσεων, καθώς και η πολύ περιορισμένη επίτευξη του στόχου της υπαγωγής των βιοτεχνών σε δίκτυα υπεργολαβιών τα οποία να κυριαρχούνται από μεγαλύτερους παραγωγούς.[12]

5. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑΣ-ΒΙΟΤΕΧΝΩΝ

Οι Πίνακες 1 έως 6 (δες στο τέλος) απεικονίζουν ορισμένα ζωτικά σημεία των μεταβολών που επήλθαν στη μορφολογία της μεταποίησης κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970. Τα παρουσιαζόμενα στατιστικά δεδομένα, για το σύνολο της Ελλάδας και για την Περιοχή Πρωτευούσης, αφορούν τον αριθμό των καταστημάτων στη μεταποίηση, την απασχόληση και την σε ιπποδύναμη μετρήσιμη εγκαταστημένη ισχύ των υφιστάμενων μηχανημάτων. Οι Πίνακας 1 παρουσιάζει, με βάση τους τρεις αυτούς δείκτες, σε απόλυτους αριθμούς, την εικόνα της συνολικής μεταποίησης για το σύνολο της χώρας και την Περιοχή Πρωτευούσης.

---

12. Να διευκρινίσω πως η αποτυχία δεν ήταν καθολική, καθόσον υπεργολαβικά δίκτυα εντάσεως εργασίας όντως συγκροτήθηκαν σε ορισμένους κλάδους της μεταποίησης –κυρίως παραδοσιακούς–. Αλλά η ποιότητα της εργασίας ήταν χαμηλή, η τήρηση των προδιαγραφών χαλαρή και οι κακοτεχνίες φαινόμενο σύνηθες. Αντίστοιχα, η νέα κατεύθυνση θα είναι η ποιοτική αναβάθμιση των υπεργολαβιών (Υπουργείο Συντονισμού, 1977).

Αντίστοιχα, ο Πίνακας 2 παρουσιάζει την κατάσταση της βιοτεχνίας με βάση τους ίδιους δείκτες και διαχωρισμούς.[13] Από αυτά τα δεδομένα σαφώς προκύπτει σημαντική ποσοτική αύξηση αναφορικά με τον αριθμό των βιοτεχνικών μονάδων, την απασχόληση σ' αυτές και την εγκατεστημένη ιπποδύναμη. Τα στοιχεία του Πίνακα 2 «σπάνε» σε επιμέρους ομάδες απασχόλησης στον Πίνακα 6.

Ο Πίνακας 3 δείχνει πως, συγκρίνοντας τις βιοτεχνικές μονάδες με την καθαυτό βιομηχανία, οι πρώτες βασικά διατηρούν το μερίδιό τους στο συνολικό αριθμό μεταποιητικών καταστημάτων.

Ο Πίνακας 4 δείχνει πως οι βιοτεχνικές μονάδες σε σύγκριση με τη «μεγάλη» βιομηχανία (δηλαδή, με τις μεταποιητικές μονάδες που απασχολούσαν άνω των 10 εργαζομένων) μειώνουν στην πορεία του χρόνου το ποσοστιαίο μερίδιό τους στη συνολική απασχόληση της μεταποίησης, ενώ το ίδιο ισχύει και όσον αφορά την εγκατεστημένη ισχύ των μηχανημάτων τους, όπως δείχνει ο Πίνακας 5. Όμως, σε απόλυτους αριθμούς η εγκατεστημένη ιπποδύναμη, τόσο για το σύνολο της χώρας όσο και για την Περιοχή Πρωτευούσης, παρουσιάζει αλματώδη αύξηση ενώ και η απασχόληση εμφανίζει ελαφρά αύξηση, όπως προκύπτει από τα απόλυτα δεδομένα που εμφανίζονται στους Πίνακες 2 και 6.[14]

Συνεπώς, στη διάρκεια των δεκαετιών του '60 και '70, η απασχόληση στις βιοτεχνικές μονάδες και η ιπποδύναμη των εγκατεστημένων σ' αυτές μηχανημάτων, ενώ εμφανίζουν αναλογικά προς τις μεγάλες μονάδες μείωση, διατηρώντας σε ορισμένες περιπτώσεις τα σχετικά ποσοστά τους, σε απόλυτους αριθμούς αυξήθηκαν. Τα επίσημα στοιχεία δείχνουν λοιπόν πως κατά την εξεταζόμενη περίοδο έχει λάβει χώρα μια αναζωογόνηση των βιοτεχνών. Η βιοτεχνία παραμένει ένας σημαντι-

---

13. Μοναδική εξαίρεση είναι η παρατηρούμενη μείωση στον αριθμό των καταστημάτων και την απασχόληση ανάμεσα στο 1969 και 1973. Αυτή, όπως εμφαίνεται στον Πίνακα 6, αφορά τη μείωση των μονοπρόσωπων μονάδων και θα μπορούσε να σημαίνει την εμφάνιση κρίσης. Θα μπορούσε όμως και να ερμηνευτεί διαφορετικά, ως διαδικασία ωρίμασης. Πάντως εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι πως, παρά την παρατηρούμενη μείωση, η εγκατεστημένη ισχύς στην κατηγορία απασχόλησης 0-1 αυξήθηκε κατά 15% περίπου, στοιχείο που σημαίνει πως η εκμηχάνιση των βιοτεχνικών εργαστηρίων επεκτείνεται κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

14. Οι εμφανιζόμενες ελαφρές αποκλίσεις ανάμεσα στις τιμές του Πίνακα 2 ως προς τις αντίστοιχες του Πίνακα 6 είναι αποτέλεσμα της παρουσίασης στις στατιστικές σειρές της ΕΣΥΕ τιμών που αναφέρονται τόσο στις ημέρες πραγματοποίησης των απογραφών όσο και στον ετήσιο μέσο όρο χωρίς τις απαραίτητες διευκρινίσεις.

κότατος οικονομικός χώρος και εκσυγχρονίζεται, αν και με ρυθμούς βραδύτερους και τρόπους διαφορετικούς από τους επιδιωκόμενους και από ό,τι η καθαυτό βιομηχανία.

6. ΕΚΜΗΧΑΝΙΣΗ

Θέλω να σταθώ στο ζήτημα της εκμηχάνισης των εργαστηρίων, γιατί νομίζω πως αποκαλύπτει τη διάσταση ανάμεσα στις επιδιώξεις των προγραμμάτων και των εμπνευστών τους αφενός και τη στάση των βιοτεχνών αφετέρου, ενώ δείχνει με ποιο τρόπο διαμορφώνονται οι σχέσεις ανάμεσα στο καθεστώς και στο υπό μελέτη κοινωνικό στρώμα. Να σημειώσω ότι η διαδικασία εκμηχάνισης είχε ξεκινήσει κατά την προδικτατορική περίοδο και συνεχίστηκε μέχρι την ολοκλήρωσή της μετά τη δικτατορία.

Η πλειάδα των μικρών παραγωγών οι οποίοι χρησιμοποιούσαν πεπαλαιωμένες παραγωγικές τεχνικές και εξοπλισμό μειονεκτούσαν σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες μεταποιητικές μονάδες. Εάν, λοιπόν, οι μικροί παραγωγοί επιθυμούσαν να διατηρήσουν τη θέση τους, έπρεπε να ανταποκριθούν στην ανταγωνιστική πίεση που ακολουθούσε την «ανάπτυξη» και το συνεχιζόμενο άνοιγμα των αγορών, το οποίο προωθούσε το καθεστώς, ενισχύοντας την παραγωγική τους ικανότητα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η προώθηση της εκμηχάνισης και του γενικότερου εκσυγχρονισμού των εργαστηρίων θα είχε μεγάλη σημασία.

Προφανώς, ένα βασικό ζήτημα για την προαγωγή της εκμηχάνισης ήταν η χρηματοδότηση. Πιθανή πηγή της, το κράτος. Όμως, παρόλο που στα πενταετή προγράμματα προβλεπόταν η διάθεση δανείων για αγορά εξοπλισμού, στην πράξη το κράτος δεν ήταν ιδιαίτερα διατεθειμένο να δανειοδοτήσει τους βιοτέχνες. Αφενός, αληθεύει το ότι τα ποσά τα οποία κατευθύνθηκαν προς τη δανειοδότηση της βιοτεχνίας αυξήθηκαν την περίοδο 1968-1972 κατά 23% (Υπουργείο Συντονισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, 1973, σ. 684-685). Αφετέρου, την περίοδο αυτή και μέχρι τα μέσα του '70, μόνο το μισό από το καθορισμένο, περιορισμένου μεγέθους, ποσοστό των υποχρεωτικώς διαθεσίμων που ήταν δεσμευμένο για τη χρηματοδότηση των βιοτεχνών κατέληξε σε αυτούς [όπως προκύπτει από σχετική εργασία (Λώλος, 1988)]. Επιπρόσθετα, οι δανειοδοτήσεις κατευθύνονταν κυρίως προς τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις, οι οποίες στο βαθμό που πληρούν τα τυπικά κριτήρια συχνά ονομάζονται «βιοτεχνίες» αν και πόρρω απέχουν από το μεγάλο όγκο των μονοπρόσωπων ή

ολιγοπρόσωπων μονάδων.[15] Ακόμα, οι κρατικά εγγυημένες δανειοδοτήσεις λειτουργούσαν ως τρόπος ελέγχου και «φρονίμεψης» των δυσανασχετούντων με το καθεστώς (μέσω της απαίτησης για υποβολή πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων από τους υποψήφιους δανειολήπτες), ενώ διευκόλυναν τον εγκλωβισμό των βιοτεχνών στη λογική της διευρυμένης αναπαραγωγής, προοπτική που, όπως προκύπτει, δεν τους προσήλκυε. Γι' αυτούς τους λόγους, η χρήση βιοτεχνικών δανείων ήταν πολύ περιορισμένη.[16] Η εκμηχάνιση λοιπόν των βιοτεχνικών εργαστηρίων έγινε εφικτή σχεδόν καθ' ολοκληρία με άλλο τρόπο, με αυτοχρηματοδότηση, όπως άλλωστε και το ξεκίνημα της λειτουργίας τους.

Οι βιοτέχνες ως κοινωνικό στρώμα και ως φορείς δράσης δεν είχαν δυνατότητες να αντιδράσουν συλλογικά (Tilly, 1978). Η οργάνωσή τους ήταν ανύπαρκτη. Η δημιουργία κλίματος συμπάθειας και η κινητοποίηση πόρων ήταν πρακτικά αδύνατη λόγω της οργανωτικής αδυναμίας αλλά και του κατακερματισμού τους. Τα κοινά τους συμφέροντα ενώ ήταν υπαρκτά δεν ήταν αρθρωμένα. Όσον αφορά την ύπαρξη ευκαιριών έκφρασης της δυσαρέσκειάς τους, το καθεστώς επιμελώς «φρόντιζε» να μην υπάρχουν ή, εν πάση περιπτώσει, να μην κοινοποιούνται. Πρακτικά, οι βιοτέχνες δεν μπορούσαν να οργανώσουν τη συλλογική τους δράση. Παρόλα αυτά πέτυχαν τη σταδιακή εκμηχάνιση των εργαστηρίων τους. Τα στατιστικά δεδομένα δείχνουν πως κατά τη δεκαετία 1963-1973 σχεδόν διπλασίασαν την σε ιπποδύναμη μετρήσιμη ισχύ των μηχανημάτων τους (γενικότερα στη συνολική μεταποίηση υπήρξε τετραπλασιασμός της ισχύος) (δες Πίνακα 1). Το ερώτημα είναι: πώς ήταν αυτό δυνατόν;

Για την απάντηση αυτού του ερωτήματος αντλώ από τις απαντήσεις σε σχετικά ερωτήματα τις οποίες έλαβα από 38 βιοτέχνες και άλλους μικρούς επιχειρηματίες, των οποίων τα εργαστήρια είτε προϋπήρχαν της

15. Αυτό ήταν εφικτό καθόσον προϋπόθεση για τη δανειοδότηση ήταν η πιστοποίηση της εγγραφής της επιχείρησης στο οικείο επιμελητήριο. Στα βιοτεχνικά επιμελητήρια εγγράφονταν επιχειρήσεις με 1 έως 49 άτομα προσωπικό και καθορισμένο (αναπροσαρμοζόμενο) ύψος τζίρου.

16. Πρόσθετος σημαντικός λόγος για τον περιορισμένο βαθμό απορρόφησης των βιοτεχνικών δανείων, όπως και ευρύτερα των δεσμευμένων κονδυλίων για τη χρηματοδότηση της συνολικής μεταποίησης, ήταν το υψηλό κόστος του χρήματος καθώς και σειρά άλλων παραγόντων που δημιουργούσαν οικονομική αβεβαιότητα (λ.χ., οι πετρελαϊκές κρίσεις ή η ανάδυση ανταγωνιστών από τις «νέες» βιομηχανικές χώρες).

δικτατορίας είτε ιδρύθηκαν κατά τη διάρκειά της. Από αυτούς 24 είχαν μηχανουργεία και 14 βιοτεχνίες ετοίμων ενδυμάτων.[17]

Πέτυχαν, λοιπόν, ανατρέχοντας σε αυτό που μέχρι τότε (και έκτοτε) αποτελούσε το ισχυρό τους «χαρτί». Δηλαδή, στους δικούς τους τρόπους και μέσα. Αυτά ήταν οι οικονομίες τους, η φήμη από τη δουλειά τους και οι συναλλαγματικές που χρησιμοποιούσαν, τα επαγγελματικά και κοινωνικά δίκτυα σχέσεων, καθώς και η συμπαράσταση και ενίσχυση από μέλη της οικογενείας τους (Koniordos, 1996, κεφ. 8. Δες επίσης, Πετρονώτη, 1995· Πιζάνιας, 1993). Απάντησαν με τρόπο κατακερματισμένο, αντιδρώντας ο καθένας χωριστά και αυθόρμητα, αλλά πάντως μαζικά σε διαδικασίες τις οποίες δεν μπορούσαν όχι μόνο να ελέγξουν μα ούτε και να συλλάβουν κατά τρόπο συνολικό. Αυτή η μαζικότητα στην αντίδρασή τους είναι το στοιχείο που επιβάλλεται να εξεταστεί ως φαινόμενο κοινωνικό. Απάντησαν, λοιπόν, κινητοποιώντας τις τρέχουσες, ζωντανές κοινωνικές τους σχέσεις, δείχνοντας, άθελά τους βέβαια, πως όντως τα οικονομικά φαινόμενα εδράζονται και είναι αδιαχώριστα από το κοινωνικό τους πλαίσιο (Granovetter, 1992· Powell and Smith-Doerr, 1994).

Χαρακτηριστική, και θα έλεγα και τυπική, για τους τρόπους και τα μέσα των βιοτεχνών είναι η περίπτωση τεσσάρων συνεταίρων μηχανουργών οι οποίοι το 1969 ξεκίνησαν την επιχείρησή τους. Ο καθένας διέθεσε 40.000 δρχ. και «έβαλαν 1.000.000 γραμμάτια» με τα οποία απέκτησαν το μηχανολογικό τους εξοπλισμό (Koniordos, 1996, σ. 293). Ενέχυρο ήταν η καλή φήμη την οποία ήδη διέθεταν, η καλή τους φήμη ως τεχνιτών. Αυτή αποτελούσε την εγγύηση πως θα είχαν παραγγελίες και συνεπώς θα αποπλήρωναν τα μηχανήματα. Βοήθησαν ακόμα και ορισμένοι επαγγελματικοί τους γνώριμοι και οι θετικές συστάσεις τους προς τον αντιπρόσωπο. Άλλος βιοτέχνης ξεκίνησε μόνος του το 1970 με κεφάλαιο 60.000 δρχ.. Με τη μεσολάβηση συγγενή του απέκτησε με διευκολύνσεις πλήρη σειρά μεταχειρισμένων μηχανών (αδημοσίευτη συνέντευξη, Νο 245). Αυτού του είδους τα άτυπα δίκτυα και η ενεργοποίησή τους αποτέλεσαν το βασικό τρόπο διασφάλισης της πρόσβασης στους διαθέτες μηχανημάτων και παραχώρησης πίστωσης από αυτούς.

Η αυτοδυναμία την οποία επέδειξαν στη συγκεκριμένη περίπτωση και η οποία ακολουθεί μια βασική τους επιδίωξη, την αυτάρκεια, οδήγησε

17. Για ό,τι ακολουθεί στηρίζομαι σε δεδομένα που προέκυψαν μετά από νέα επεξεργασία συνεντεύξεων που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής· δες Koniordos, 1996.

τους βιοτέχνες στη μερική εκμηχάνιση-εκσυγχρονισμό των εργαστηρίων τους. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει βέβαια πως δεν είναι εγγενώς αμετάβλητοι, αλλά σε καθορισμένες συνθήκες μπορούν να προχωρήσουν σε αλλαγές.

Η εκμηχάνιση των εργαστηρίων οδήγησε στην αύξηση της παραγωγικότητας και κατέστησε τους βιοτέχνες περισσότερο ευέλικτους. Από καθαρά τεχνική άποψη, τους κατέστησε περισσότερο ικανούς να συνάψουν επαγγελματικές σχέσεις με μεγαλύτερες επιχειρήσεις οι οποίες είχαν αυστηρότερες απαιτήσεις ως προς την τήρηση προδιαγραφών, ενισχύοντας την ικανότητά τους να συμμετέχουν σε υπεργολαβίες.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ανυπαρξία εμποδίων. Εμπόδια υπήρξαν και εκδηλώθηκαν. Για παράδειγμα, η οικονομική επιβάρυνση για την απόκτηση του μηχανικού εξοπλισμού συχνά ήταν δυσανάλογη προς τον όγκο εργασίας τον οποίο πραγματικά ήταν σε θέση να αναλάβουν. Αυτό σήμαινε καθυστέρηση στην εμφάνιση κέρδους. Από καθαρά οικονομική άποψη, σε αρκετές περιπτώσεις οι τέτοιου είδους επενδύσεις ήταν επισφαλείς. Όμως, οι βιοτέχνες δεν ωθούνταν μόνο από τις άμεσες οικονομικές προοπτικές. Το ζωτικό τους ενδιαφέρον, ο σκοπός τους ήταν να επιβιώσουν, όπως έλεγαν «να τα φέρουν βόλτα» διατηρώντας παράλληλα τον τρόπο ζωής και εργασίας με ό,τι αυτό συνεπαγόταν. Τα δε κόστη και οι εντάσεις που το όλο εγχείρημα ενείχε τελικά ήταν αποδεκτά καθώς θεωρούσαν πως με αυτόν τον τρόπο αύξαναν τις πιθανότητες να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους.

Οπωσδήποτε, ο εκμηχανισμός-εκσυγχρονισμός γενικά δεν είναι μια στιγμιαία διαδικασία. Αντίθετα, όπως προαναφέρθηκε, είναι συνεχής και διαρκής. Ως προς τους βιοτέχνες, άπαξ και εμπλακούν στη διαδικασία αυτή, σύρονται σε μεγαλύτερες αγορές, πράγμα που σημαίνει νέες επενδύσεις κοκ. Όμως, οι ίδιοι ως κοινωνική κατηγορία έχουν καθορισμένα όρια και αυτά έρχονται στην επιφάνεια όταν οι αξίες της αυτάρκειας, τις οποίες βιώνουν, συγκρούονται με την πορεία προς τη διευρυμένη αναπαραγωγή η οποία απαιτεί διαφορετική νοοτροπία, τρόπο ζωής και λειτουργίας.

7. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΒΙΟΤΕΧΝΩΝ-ΒΙΟΤΕΧΝΙΑΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ποια είναι λοιπόν η σχέση ανάπτυξης και βιοτεχνών κατά την περίοδο 1967-74; Είναι υπαρκτή αλλά αρνητική και αποκλίνουσα. Δεν διαμε-

σολαβείται από συλλογικούς φορείς δράσης, αλλά η επίδραση της αναπτυξιακής πορείας, όπως αυτή οργανώνεται από το καθεστώς, επιπίπτει στο κοινωνικό στρώμα των βιοτεχνών το οποίο αντιδρά ιδιότυπα, κατά τρόπο κατακερματισμένο και ατομικό, πλην όμως μαζικά. Ως προς τις επιπτώσεις που είχε η σχεδιαζόμενη αντιμετώπιση των βιοτεχνών από τα αναπτυξιακά προγράμματα, η εξαρτημένη ένταξή τους ήταν συνολικά περιορισμένη.

Ενώ τα περισσότερα προγράμματα τόνιζαν τη σημασία των εξαγωγών μεταποιημένων προϊόντων, δεν αντιμετώπιζαν τους βιοτέχνες όπως τους βιομήχανους, δηλαδή ως λίγο-πολύ αυτόνομους φορείς δράσης ικανούς να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο. Είδαν το ρόλο των βιοτεχνών να περιορίζεται και να εξαντλείται στην επικουρική τροφοδοσία της εξαγωγικής κινητοποίησης των μεγάλων μονάδων με φτηνά εντάσεως εργασίας προϊόντα. Αυτή είναι η μία πλευρά του ζητήματος. Η άλλη έγκειται στο ότι από την παντελή παράβλεψη, σταδιακά οι βιοτέχνες απέκτησαν μία επίσημη, έστω και κατ' όνομα, θέση στην ανάπτυξη.

Σε περιορισμένο βαθμό, τα βιοτεχνικά εργαστήρια θεωρήθηκαν το κατάλληλο φυτώριο για την ανάδειξη νέων δυναμικών επιχειρηματιών. Ευρύτερα, οι βιοτέχνες αντιμετωπίσθηκαν ως μέσον να περιορισθεί η ανεργία. Στο οργανωτικό μέτωπο, είχε υποδειχτεί ότι τα υφιστάμενα προβλήματα θα μπορούσαν να ξεπεραστούν διαμέσου συνεργασιών σε δίκτυα όπως και με την υιοθέτηση συνεργατικών και συνεταιριστικών πρακτικών. Πάντως, δεν έχουν αναλυθεί οι επανειλημμένες αποτυχίες τέτοιων εγχειρημάτων. Τελικά, οι πολιτικές οι οποίες τέθηκαν σε εφαρμογή για τους βιοτέχνες τούς είδαν περισσότερο ως βορά της ανάπτυξης, παρά –να το επαναλάβω– ως αυτόνομους φορείς δράσης οι οποίοι θα έπρεπε να ενισχυθούν για να συνεισφέρουν σε αυτή τη διαδικασία.

Συνεπώς, όσον αφορά τους βιοτέχνες, δεν προκύπτουν αποδεικτικά στοιχεία τα οποία να τεκμηριώνουν την ύπαρξη σημαντικής στροφής, ή τομής, στην αντιμετώπισή τους στο πλαίσιο αυτού που στα επίσημα προγράμματα είχε προσδιοριστεί ως ανάπτυξη κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Αυτό που φαίνεται να χαρακτηρίζει τη σχέση ανάπτυξης-βιοτεχνίας πριν, στη διάρκεια και αμέσως μετά τη δικτατορία είναι η συνέχεια στο επίπεδο της επίσημης γραμμής. Στο επίπεδο των βιοτεχνών εμφανίζεται σε μαζική κλίμακα μια δραστηριοποίηση η οποία είναι ασυντόνιστη, ακαθοδήγητη και αντανακλαστική και η οποία, άτυπα μεν εξ αντικειμένου δε, αποτελεί μια μορφή αντίστασης στις κεντρικά προωθούμενες επιδιώξεις. Η δραστηριοποίηση αυτή δεν φαίνεται να διαφέρει ποιοτικά από τη στάση που είχαν οι βιοτέχνες την περίοδο αμέσως

πριν τη δικτατορία. Πάντως, κατά την περίοδο της δικτατορίας, παίρνει μορφή περισσότερο υπόγειας διαπλοκής του μικρο-οικονομικού με το μικρο-κοινωνικό στοιχείο. Συνίσταται δε στην απόπειρα διατήρησης της ανεξαρτησίας μέσα από την εκμηχάνιση των εργαστηρίων, τη συνέχιση και εντατικοποίηση της στήριξης σε εν πολλοίς επικαλυπτόμενα δίκτυα οικογενειακών, κοινωνικών και επαγγελματικών σχέσεων, στα οποία η μικρο-επιχείρηση είναι κυριολεκτικά ενσφηνωμένη, όπως και στην αξιοποίηση των ευκαιριών που τους προσέφερε η οικονομική συγκυρία.

Η συνολική πορεία ανάπτυξης της χώρας αποτέλεσε κατά μια έννοια ευλογία για τους βιοτέχνες. Ο χρονισμός, οι μόνιμες καθυστερήσεις και αναβολές της εκβιομηχάνισης τους επέτρεψαν να σταθεροποιήσουν τη θέση τους στις τοπικές αγορές στις οποίες κυρίως δραστηριοποιούνταν. Ωφέλεια επίσης είχαν λόγω της δασμολογικής προστασίας η οποία αφορούσε συνολικά τη μεταποίηση καθώς και από τη γενική οικονομική άνοδο που χαρακτήρισε τα χρόνια πριν όσο και στη διάρκεια της δικτατορίας. Από την άλλη πλευρά, η ανυπαρξία ανάπτυξης ολόκληρων κλάδων μεταποιητικής δραστηριότητας και η σταθερή απουσία ενδογενούς προόδου στις τεχνολογικές εφαρμογές σήμαιναν πως ο δυναμισμός των Ελλήνων βιομηχανικών καπιταλιστών δεν μπορούσε να περάσει και στους βιοτέχνες. Αυτή η κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα, πέρα από τους περιορισμένους ορίζοντες των υπεργολαβιών, να μην εμφανιστεί η οργανική συμπληρωματικότητα ανάμεσα στο βιοτεχνικό και καπιταλιστικό τομέα, τόσο αναγκαία για τη διαδικασία της ανάπτυξης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αριθμός καταστημάτων, μέση ετήσια απασχόληση και ισχύς εγκατεστημένων μηχανημάτων (ιπποδύναμη) στη μεταποίηση (βιομηχανία - βιοτεχνία). Σύνολο Ελλάδας και Περιοχής Πρωτευούσης

Σύνολο Ελλάδας

Έτος	*Γενικό σύνολο*		*Παραγωγικές μονάδες Σύνολο*		*εκ των οποίων με μηχανήματα γνωστής ιπποδύναμης*		
	Αριθμός μονάδων	*Μέση ετήσια απασχόληση*	*Αριθμός μονάδων*	*Μέση ετήσια απασχόληση*	*Αριθμός μονάδων*	*Μέση ετήσια απασχόληση*	*Ιπποδύναμη*
1963	122.322	472.164	121.032	464.079	50.450	347.915	1.157.149
1969	124.651	501.521	122.577	488.458	69.189	404.833	2.014.418
1973	121.357	604.042	118.917	587.217	84.237	529.412	3.768.988
1978	128.988	671.496	126.793	654.155	86.697	578.353	4.519.918

(συνεχίζεται)

(συνέχεια Πίνακα 1)

Περιοχή Πρωτευούσης

Έτος	*Γενικό σύνολο*		*Παραγωγικές μονάδες Σύνολο*		*εκ των οποίων με μηχανήματα γνωστής ιπποδύναμης*		
	Αριθμός μονάδων	*Μέση ετήσια απασχόληση*	*Αριθμός μονάδων*	*Μέση ετήσια απασχόληση*	*Αριθμός μονάδων*	*Μέση ετήσια απασχόληση*	*Ιπποδύναμη*
1963	34.262	220.672	33.559	215.594	19.728	183.861	407.819
1969	40.956	233.799	39.822	224.956	25.583	198.174	585.810
1973	42.907	279.824	41.346	266.442	31.291	246.699	1.467.364
1978	47.332	281.821	45.980	267.993	31.581	236.595	976.426

Πηγή: ΕΣΥΕ, 1966, 1971, 1973, 1976, 1982 (*Απογραφές βιομηχανικών, βιοτεχνικών και εμπορικών καταστημάτων ετών 1963, 1969, 1973 και 1978*).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αριθμός καταστημάτων, απασχόληση και ισχύς εγκατεστημένων μηχανημάτων σε ιπποδύναμη στη βιοτεχνία (μονάδες με έως 10 εργαζόμενους), ανά στρώμα απασχόλησης (0-4, 5-9 και 0-9). Σύνολο Ελλάδας και Περιοχής Πρωτευούσης

Έτος	*Σύνολο Ελλάδας*			*Περιοχή Πρωτευούσης*		
	Αριθμός μονάδων	*Απασχόληση*	*Ιπποδύναμη*	*Αριθμός μονάδων*	*Απασχόληση*	*Ιπποδύναμη*
0-4 εργαζόμενοι						
1963	102.986	168.125	330.037	26.486	53.339	46.600
1969	108.878	191.815	488.767	32.983	64.663	89.186
1973	102.359	183.474	597.499	33.276	65.198	129.500
1978	109.291	196.792	761.567	37.937	71.328	163.350
5-9 εργαζόμενοι						
1963	8.785	57.278	133.136	4.633	31.000	39.259
1969	9.558	71.064	171.581	4.693	31.338	57.778
1973	11.120	71.542	221.530	5.516	28.967	73.760
1978	11.030	72.886	278.302	5.457	35.323	89.657
0-9 εργαζόμενοι						
1963	111.771	225.403	463.173	31.101	84.339	85.859
1969	118.436	262.879	660.349	37.676	96.001	146.964
1973	113.479	255.016	819.029	38.792	100.744	203.260
1978	120.321	269.678	1.039.869	43.374	109.561	328.345

Σημείωση: Τα στοιχεία για την απασχόληση των ετών 1963, 1973 και 1978 αφορούν μέση ετήσια απασχόληση και έχουν ληφθεί από τις βιομηχανικές απογραφές των αντίστοιχων ετών. Τα στοιχεία για την απασχόληση έτους 1969 αφορούν την ημέρα της βιομηχανικής απογραφής, η οποία διεξήχθη στα τέλη του μηνός Σεπτεμβρίου.

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μερίδιο της βιοτεχνίας στον αριθμό καταστημάτων ως προς τη συνολική ελληνική μεταποίηση (σε ποσοστά)

Τάξεις μεγέθους απασχόλησης

Έτος	*0-4*	*5-9*	*0-9*	*Άνω των 10*	*Σύνολο μεταποίησης*
1963	84,0	7,0	91,0	9,0	100,0
1969	87,0	8,0	95,0	5,0	100,0
1973	84,0	9,5	93,5	6,5	100,0
1978	84,7	8,6	93,3	6,7	100,0

Πηγές: ΕΣΥΕ, *ό.π.*, υπολογισμοί δικοί μου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Μερίδιο της βιοτεχνίας στην απασχόληση ως προς τη συνολική ελληνική μεταποίηση (σε ποσοστά)

Τάξεις μεγέθους απασχόλησης

Έτος	*0-4*	*5-9*	*0-9*	*Άνω των 10*	*Σύνολο μεταποίησης*
1963	33,3	11,4	44,7	55,3	100,0
1969	36,5	13,5	50,0	50,0	100,0
1973	30,0	11,5	41,5	58,5	100,0
1978	29,3	10,7	40,0	60,0	100,0

Πηγές: ΕΣΥΕ, *ό.π.*, υπολογισμοί δικοί μου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Εγκατεστημένη ιπποδύναμη (HP) των βιοτεχνικών εργαστηρίων ως προς τη συνολική ελληνική μεταποίηση (σε ποσοστά)

Τάξεις μεγέθους απασχόλησης

Έτος	*0-4*	*5-9*	*0-9*	*Άνω των 10*	*Σύνολο μεταποίησης*
1963	14,5	5,8	20,3	79,6	100,0
1969	24,2	8,6	32,8	67,2	100,0
1973	15,8	5,9	21,7	78,3	100,0
1978	16,8	6,2	23,0	77,0	100,0

Πηγές: ΕΣΥΕ, *ό.π.*, υπολογισμοί δικοί μου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αριθμός καταστημάτων, μέση ετήσια απασχόληση και εγκατεστημένη ιπποδύναμη σε βιοτεχνικές μονάδες, σύνολο Ελλάδας και Περιοχής Πρωτευούσης (τάξεις μεγέθους απασχόλησης: 0-1, 2, 3-4, 0-4, 5-9, 0-9)

Έτος	Σύνολο Ελλάδας			Περιοχή Πρωτευούσης		
	Αριθμός μονάδων	Απασχόληση	Ιπποδύναμη	Αριθμός μονάδων	Απασχόληση	Ιπποδύναμη
0-1 εργαζόμενοι						
1969	59.978	59.074	165.059	15.418	15.945	18.857
1973	52.255	52.315	196.334	14.590	15.053	26.904
1978	57.505	58.329	274.386	18.256	18.816	43.347
2 εργαζόμενοι						
1969	29.895	61.631	153.008	9.950	20.436	27.330
1973	29.814	61.400	191.131	10.316	21.178	42.229
1978	31.488	64.741	234.062	11.015	25.556	50.096
3-4 εργαζόμενοι						
1969	19.005	65.172	170.699	7.615	26.308	42.998
1973	20.290	69.759	210.034	8.370	28.967	60.367
1978	20.298	69.826	253.119	8.668	29.866	69.907
0-4 εργαζόμενοι						
1963	107.689	175.653	330.037	26.468	52.437	46.600
1969	108.878	185.877	488.767	32.983	62.689	89.185
1973	102.359	183.474	597.499	33.276	65.198	129.500
1978	109.291	192.896	761.567	37.937	74.238	238.688
5-9 εργαζόμενοι						
1963	9.091	59.219	133.136	4.633	30.394	39.259
1969	9.558	61.620	171.581	4.693	30.402	57.778
1973	11.120	71.542	221.530	5.516	35.546	73.760
1978	11.030	71.244	278.302	5.457	35.323	89.657
0-9 εργαζόμενοι						
1963	116.780	234.872	463.173	31.101	82.831	85.859
1969	118.436	247.497	660.348	37.676	93.091	146.963
1973	113.479	255.017	819.029	38.792	100.744	203.260
1978	120.321	269.678	1.039.869	43.394	109.561	328.345

Πηγές: ΕΣΥΕ, *ό.π.*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Γιαννίτσης Α., 1983, *Ελληνική βιομηχανία: Ανάπτυξη και κρίση*, Αθήνα, Gutenberg.

Δερτιλής Γ. Β., 1997, «Η ιστορία που χάνεται», *Το Βήμα*, 23 Νοεμβρίου.

ΕΛΚΕΠΑ, 1965, *Προβλήματα της εν Ελλάδι βιοτεχνίας - Προτεινόμεναι λύσεις*, Αθήνα, Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητος.

ΕΣΥΕ, 1966, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας και ορυχείων της 28ης Σεπτεμβρίου 1963, Τόμοι ΙΙ και ΙΙΙ*, Αθήναι, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

ΕΣΥΕ, 1971, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας και εμπορικών καταστημάτων της 27ης Σεπτεμβρίου 1969, Τόμος Ι*, Αθήναι, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

ΕΣΥΕ, 1973, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας και εμπορικών εν γένει καταστημάτων της 27ης Σεπτεμβρίου 1969, Τόμοι Ι και ΙΙ*, Αθήναι, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

ΕΣΥΕ, 1976, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανικών, βιοτεχνικών και εμπορικών καταστημάτων της 29ης Σεπτεμβρίου 1973. Τελικά αποτελέσματα*, Αθήναι, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

ΕΣΥΕ, 1982, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανικών, βιοτεχνικών και εμπορικών καταστημάτων της 30ής Σεπτεμβρίου 1978. Τελικά αποτελέσματα*, Αθήναι, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

Ιωαννίδης Σ., Καλογήρου Γ., Λυμπεράκη Α., 1994, «Το αίτημα της ανάπτυξης μέσα από το περιοδικό "Νέα Οικονομία" 1946-1967», εις *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο* (1946-1967), Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 335-359.

Καραγιάννη Σ., Νικολάου Α., 1994, «Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: Χωρικές και κλαδικές διαστάσεις», εις *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1946-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 95-114.

Καράγιωργας Σάκης, 1994, «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας», εις *Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες, τόμος ΙΙΙ*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 21-36.

Καυταντζόγλου Ιωάννα Λ., 1988, «Η ιδεολογία του τεχνικού εκσυγχρονισμού: Από τους αστούς στους επιχειρηματίες καινοτόμους», εις *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 71, σ. 84-101.

ΚΕΠΕ, 1965, *Σχέδιον προγράμματος οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970)*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών.

Κιντής Α., 1982, *Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας*, Αθήνα, Gutenberg.

Κουτσογιάννης Π., 1984, *Βασικές κατευθύνσεις βιομηχανικής πολιτικής*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών.

Λαγκωνάκη Ε., 1968, *Η χειροτεχνία στην Κρήτη (υφισταμένη κατάστασις - προτάσεις)*, Ηράκλειο, Υπουργείο Συντονισμού, Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης Κρήτης.

Λώλος Σαράντης, 1988, «Η εξέλιξη των υποχρεωτικών διαθεσίμων στην Ελλάδα», *Δελτίο της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών*, no 20 (4), 1-14.

Μποκοβός Παναγιώτης Π., 1969, *Η βιοτεχνία εις την περιοχήν Θεσσαλονίκης κατά την δεκαετίαν 1957-1966*, Θεσσαλονίκη.

Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., 1974, *Βιοτέχναι και βιοτεχνία της Βορείου Ελλάδος*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Παπαδόπουλος Γεώργιος, 1968, *Το Πιστεύω μας*, τόμος Β', Αθήναι, Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου.

Παπαδόπουλος Γεώργιος, 1969, *Το Πιστεύω μας*, τόμος Γ', Αθήναι, Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου.

Παπαδόπουλος Γεώργιος, 1970, *Το Πιστεύω μας*, τόμος ΣΤ', Αθήναι, Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου.

Παπαδόπουλος, Γεώργιος (1972), *Το Πιστεύω μας*, τόμος Ζ', Αθήναι, Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου και Πληροφοριών.

Παπανδρέου Ανδρέας, 1962, *Στρατηγική για την ελληνική οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, Κέντρο Οικονομικών Ερευνών.

Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος (επιμ.), 1978, *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Πετρονώτη Μαρίνα, 1995, *Δίκτυα κοινωνικών σχέσεων: Όψεις και αλληλεπιδράσεις με τη διαδικασία επαγγελματικής κινητικότητας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Πιζάνιας Π., (1993), *Οι φτωχοί των πόλεων*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Σακκάς Δημήτριος Α., 1996, *Το διαρθρωτικό πρόβλημα και ο οικονομικός προγραμματισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών.

Σταθάκης Γιώργος, 1990, «Ο σχηματισμός του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης: Η κρίσιμη περίοδος 1944-1953», εις *Τα Ιστορικά*, 7, 57-74.

Τσαούσης Δημήτρης, 1971, *Η ιδεολογία της αναπτύξεως*, Αθήνα.

Υπουργείο Συντονισμού, 1960, *Πενταετές πρόγραμμα οικονομικής αναπτύξεως της χώρας 1960-1964*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.

Υπουργείο Συντονισμού, 1968, *Πρόγραμμα οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, Αθήνα.

Υπουργείο Συντονισμού, 1977, *Οικονομικό και κοινωνικό πρόγραμμα ανάπτυξης 1976-1980 (περίοδος 1977-1980): Προκαταρκτικές κατευθυντήριες*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.

Υπουργείο Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, 1973, *Πρόγραμμα αναπτύξεως της Ελλάδος 1973-1977*, Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Anderson D., 1982, «Small Industry in Developing Countries: A Discussion of Issues», *World Development*, 10, 914.

Chenery H., Robinson S. and Syrquin, 1988, *Industrialisation and Growth: A Comparative Study*, New York, Oxford University Press.

Eisenstadt S. N., 1966, *Modernisation: Protest and Change*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall.

Granovetter Mark, 1992, «Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness», στο Granovetter M., Swedberg P. (eds), *The Sociology of Economic Life*, Boulder, Co., Westview Press, σ. 53-80.

Herman T., 1956, «The Role of Cottage and Small-scale Industries in Asian Economic Development», *Economic Development and Social Change*, 4 (4), 356-370.

Hobsbawm E. J., 1969, *Industry and Empire*, Harmondsworth, Penguin.

Hoselitz B. F. (ed.), 1968, *The Role of Small Industry in the Process of Economic Growth*, The Hague, Mouton.

Hulme D., Turner M., 1990, *Sociology and Development: Theories, Policies and Practices*, Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf.

Jaffee D., 1990, *Levels of Socio-economic Development Theory*, New York, Praeger.

KEPE, 1972a, *Perspective Development Plan of Greece - Part I: General Development Orientations*, Athens, KEPE [δεκαπενταετές].

KEPE, 1972b, *Perspective Development Plan of Greece - Part II: Orientation for the Development of Sectors and Regions*, Athens, KEPE [δεκαπενταετές].

Koniordos Sokratis M., 1996, «Artisans in Late Development: An Investigation of Athenian Small Producers in the Machining and Garments Industries», unpublished PhD dissertation, University of London (London School of Economics and Political Science).

Nugent J. B., 1966. *Programming for the Optimal Development of the Greek Economy 1954-1961*, Athens, KEPE.

Powell Walter W., Smith-Doerr Laurel, 1994, «Networks and Economic Life», στο Smelser Neil J., Swedberg Richard (eds), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton, Princeton University Press, σ. 368-402.

Sutcliffe R. B., 1971, *Industry and Underdevelopment*, London, Addison-Wesley.

Tilly Charles, 1978, *From Mobilisation to Revolution*, Reading, Mass., Addison/Wesley.

Weiss Linda, 1988, *Creating Capitalism: The State and Small Business since 1945*, Oxford, Basil Blackwell.